

การศึกษาคติความเชื่อและรูปแบบตุ๊กกระด้างที่พบในจังหวัดลำปาง

A STUDY ON RELIGIOUS BELIEFS AND ICONOGRAPHY OF TUNG KRADANGS FOUND IN LAMPANG PROVINCE

ชุตินา สุภาพ*
Chutima Suparp

ภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
Department of Archaeology, Silpakorn University

บทคัดย่อ

ตุ๊กกระด้าง คือ รางชนิดหนึ่งซึ่งทำเลียนแบบรางที่ทำด้วยผ้าหรือกระดาษแต่ทำด้วยวัสดุที่คงทนกว่า และสามารถคงรูปอยู่ได้ เช่น โลหะ ไม้และปูน ตุ๊กกระด้างมีลักษณะเป็นแผ่นยาวแคบ แขนวนิดกับเสาตุ๊กที่ยอดเสามีรูปหงส์ นกหัสดีลิงค์ ดอกบัวหรือรูปเทพนม ประดับอยู่เหนือฐานบัวได้ฉัตรหรือภายในซุ้ม มีการตกแต่งด้วยการปั้นและการแกะสลัก เขียนลายลงรักปิดทองและประดับกระจกสีเป็นลวดลายต่าง ๆ เสาตุ๊กตั้งอยู่ในวัดบริเวณรอบฐานชุกชีในวิหาร หน้าวิหาร และรอบเจดีย์ ตุ๊กกระด้างถือเป็นศาสนวัตถุซึ่งนิยมสร้างกันทั่วไปในเขตล้านนาไทยเพื่อถวายเป็นพุทธรูป ด้วยความเชื่อที่ว่าอันิสงส์จากการอุทิศถวายตุ๊กกระด้างนี้จะช่วยให้ผู้อุทิศหรือผู้ที่อุทิศไปให้พ้นจากความทุกข์ ได้รับความสุขทั้งในโลกมนุษย์ สวรรค์ และนิพพาน แต่เนื่องจากการสร้างตุ๊กกระด้างต้องใช้ทุนทรัพย์สูง ต้องอาศัยความชำนาญและมีมือของช่างเป็นอย่างมาก ดังนั้น บุคคลผู้ที่สามารถจะสร้างตุ๊กกระด้างอุทิศถวายได้จึงต้องเป็นบุคคลที่มีฐานะสำคัญในสังคม ได้แก่ เจ้าอาวาส เจ้าเมืองและคหบดี เท่านั้น

การศึกษาคติความเชื่อและรูปแบบตุ๊กกระด้างที่พบในจังหวัดลำปางนี้เป็นการศึกษาเรื่องราวความเป็นมาของรางในภาคเหนือของประเทศไทย โดยอาศัยข้อมูลจากเอกสาร โบราณวัตถุ พิธีกรรมและการสัมภาษณ์นำมาเป็นแนวทางในการสรุปเรื่องราวเกี่ยวกับคติความเชื่อเรื่องตุ๊กกระด้าง ส่วนรูปแบบนั้นได้จากการศึกษา

* นางชุตินา เวทการ วิทยาลัยครูลำปาง จังหวัดลำปาง

วิเคราะห์ตุ๊กกระด้างที่พบในจังหวัดลำปาง จำนวน 38 แผ่น แล้วนำมาเปรียบเทียบกับตุ๊กกระด้างที่พบในจังหวัดอื่น ๆ ในภาคเหนือ

ผลจากการศึกษาวิเคราะห์สรุปได้ว่า ตุ๊กกระด้างที่พบในจังหวัดลำปางมี 4 แบบ คือ

แบบที่ 1 แผ่นตุ๊กยาวแคบ ส่วนบนกว้างกว่าส่วนล่าง ปลายบนและปลายล่างเรียวแหลม ตอนบนมีส่วนที่คอดเข้าไป ตอนล่างกว้างออกช่วงหนึ่งแล้วจึงแคบเข้าจนถึงปลายแหลมที่ส่วนล่างสุด ตุ๊กกระด้างแบบนี้มีอยู่ในจังหวัดน่าน พะเยา และเชียงใหม่

แบบที่ 2 แผ่นตุ๊กยาวแคบ ตอนกลางกว้างเสมอกัน ปลายบนและปลายล่างโค้งแหลม บางแผ่นส่วนบนกว้างออกเล็กน้อย ตุ๊กกระด้างแบบนี้มีลักษณะเหมือนกับตุ๊กกระด้างที่พบในจังหวัดแพร่และพะเยา

แบบที่ 3 แผ่นตุ๊กยาวแคบ ปลายบนและปลายล่างโค้งแหลม ตอนกลางกว้างเสมอกัน มีส่วนที่แผ่กว้างออกที่ส่วนบนและส่วนล่าง ตุ๊กกระด้างแบบนี้พบเฉพาะในจังหวัดลำปาง

แบบที่ 4 แผ่นตุ๊กยาวแคบ ปลายบนและปลายล่างเรียวแหลม มีส่วนที่แผ่กว้างออกที่ตอนบน ตอนกลางและตอนล่าง ตุ๊กกระด้างแบบนี้นอกจากพบที่จังหวัดลำปางแล้วยังพบในจังหวัดแม่ฮ่องสอน เชียงใหม่ และแพร่ด้วย

ABSTRACT

Tung Kradangs are long narrow pieces of either wood or stucco that are similar to flags, which are usually made of cloth or paper. They are hung on top of posts, which are about 2 – 9 meters high, capped with carved images of mythological birds: the Hamsa, the Hasadilinga or celestials, or with lotuses and other emblems. The emblematic images are on lotus shape pedestals and are put beneath umbrellas or inside niches. They are elaborately decorated with molded or carved stucco, gilded lacquer or frescos, and covered with colour glass mosaics. At present, they are seen in temples, around Buddha image pedestals, inside Vihara, in front of Vihara or near pagodas.

A Tung Kradang is used, among the northern Thai people, as an offering to pay homage to the Lord Buddha. It is believed that to pay homage to the Lord Buddha by offering a Tung Kradang to a temple is the great merit which can make the donor live very happily in his present life, go to heaven after death and to nirvana finally. The merit also can be devoted to the deceased and can help them to go to heaven, too. Owing to the very high expense in building a Tung Kradang, only highly revered or rich persons, such as abbots, provincial governors, millionaires can do.

The religious beliefs in Tung Kradangs found in Lampang Province have been elicited from documents, antiques, rituals and interviews. In addition, 36 types of iconography of tung Kradangs found in Lampang Province have been studies comparatively with other ones found in other northern provinces.

It has been found that there are 4 types of Tung Kradang found in Lampang Province. They are:

1. A long narrow one has the upper part wider than the lower part and with both sharp ends. There is a constricted narrow part in the upper part and the lower part. The lower part, cone – shaped like also found in Nan, Phayao and Chiang Mai Provinces.

2. A long narrow one has the same width in the middle part. The upper and lower ends are arc – like with sharp points. Some Tung Kradangs of this type have a bit wider upper part. This kind of Tung Kradang is also found in Prae and Phayao Provinces.

3. A long narrow one has the same width in the middle part with the upper and lower sharp ends. In the upper and lower parts, there are extra parts expanded on the sides. This kind of Tung Kradang is found only in Lampang Provinces.

4. A long narrow one has the upper and lower ends which are sharp, cone – shaped like. There are extra parts expanded on the sides in the upper, the middle and the lower parts. This kind of Tung Kradang is also found in Mae – Hong – Son, Chiang Mai and Prae Provinces.

คำนำ

ในภาคเหนือของประเทศไทยมีการใช้ธงเป็นเครื่องสักการบูชากันมากเมื่อเปรียบเทียบกับภาคอื่น ๆ รูปทรงของธงโดยทั่วไปมี 2 แบบ คือ รูปสามเหลี่ยมเรียกว่าจ้อ และรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าหรือที่เรียกกันว่าตุ่ง ทั้งจ้อและตุ่งต่างหมายถึงธง แต่มีชื่อเรียกแตกต่างกันไปตามชนิดของวัสดุ เนื้อวัสดุ ขนาด รูปทรง ลักษณะการใช้งานและคุณสมบัติอื่น ๆ ของธง เช่น ตุ่งกระด้าง ตุ่งเหล็ก ตุ่งเงิน ตุ่งคำ ตุ่งพันวา ตุ่งค่ากิง ตุ่งขอนกัม ตุ่งสามหาง ตุ่งดอกบัวง ตุ่งตะขาบ ตุ่งจระเข้ ตุ่งใบไม้ ตุ่งเป็้ง ตุ่งราว จ้อนำทาน และจ้อช้าง เป็นต้น ตุ่งเหล่านี้ใช้เป็นเครื่องประกอบการเช่นสรวงบูชา การเฉลิมฉลองและใช้ในพิธีกรรมต่าง ๆ ที่ปฏิบัติสืบต่อกันมาโดยเฉพะอย่างยิ่งพิธีกรรมเกี่ยวกับการตายมักใช้ธงที่มีลักษณะเฉพาะเจาะจง แต่ถ้าหากเป็นการถวายธงเป็นพุทธบูชาโดยทั่วไปแล้วก็มีการใช้ธงในหลายรูปแบบ การทำบุญด้วยธงเชือกกันว่าผืนธงจะช่วยพัดพาวิญญาณของผู้ทำบุญและผู้ทิศไปให้พ้นจากนรกและขึ้นสวรรค์ได้ นอกจากผลบุญในภพหน้าแล้วยังหวังผลในปัจจุบันด้วย กล่าวคือเชื่อกันว่าการบูชาด้วยธงนี้จะช่วยปิดเป่าโรคภัยไข้เจ็บและภัยอันตรายต่าง ๆ มียศศักดิ์และความมั่งคั่งร่ำรวย กลุ่มคนไทยเผ่าอื่น ๆ ที่อยู่ในประเทศจีน อินเดีย พม่า เวียดนาม ลาวและไทยต่างก็มีความเชื่อในลักษณะเดียวกันคือ การช่วยพาวิญญาณขึ้นสวรรค์ และธงที่มีรูปนกประดับอยู่บนเสาธงก็มีความหมายถึงการนำวิญญาณขึ้นสวรรค์เช่นกัน

เรื่องราวเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องงูนี้มีปรากฏเป็นหลักฐานในพิธีกรรมต่าง ๆ ที่แสดงถึงความเชื่อของผู้เป็นเจ้าของพิธีมาตั้งแต่ครั้งโบราณ ดังที่ปรากฏในตำนาน พงสาวดาร นิราศ เอกสารโบราณ เกี่ยวกับเรื่อง อานิสงส์ของการสร้างตุง นอกจากนี้รายงานการขุดค้นทางโบราณคดีและข้อมูลทางด้านเอกสารต่าง ๆ เหล่านี้สามารถนำมาศึกษาประกอบกับข้อมูลที่ได้จากพิธีกรรมที่ปฏิบัติกันอยู่ในปัจจุบัน และการตีความองค์ประกอบของตุงกระด้าง ก็จะได้ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเรื่องราวของตุงกระด้างว่าตุงกระด้าง ก็คือ ธงชนิดหนึ่งซึ่งทำด้วยวัสดุที่คงทนและคงรูป เช่น ไม้หรือปูน มีลักษณะเป็นแผ่นยาวแคบ แขนงติดกับเสาตุง ที่ยอดเสามีรูปหงส์ นกหัสดีลิงค์* ดอกบัว หรือรูปเทพนมประดับอยู่เหนือฐานบัวได้ฉัตรหรือภายในซุ้ม มีการตกแต่งด้วยการปั้นและการแกะสลัก เขียนลายลงรักปิดทองและประดับกระจกสีเป็นลวดลายต่าง ๆ ตุงส่วนมากมีขนาดใหญ่ ความสูงของเสาตุงประมาณ 2-9 ม. ตั้งอยู่ในบริเวณรอบฐานชุกชีในวิหาร หน้าวิหารและรอบฐานเจดีย์ มีอยู่ทุกจังหวัดในเขตล้านนาไทยได้แก่ เชียงราย เชียงใหม่ ลำปาง แพร่ น่าน แม่ฮ่องสอนและพะเยา

ตุงกระด้างเป็นโบราณวัตถุที่สำคัญที่ยังปรากฏเป็นหลักฐานอยู่ ในการวิจัยครั้งนี้ได้เลือกศึกษาตุงกระด้างที่พบในจังหวัดลำปาง เนื่องจากมีจำนวนมาก และยังมีสภาพดีพอที่จะนำมาศึกษาได้ เพราะแม้ว่าตุงกระด้างจะทำจากวัสดุที่ค่อนข้างคงทนก็ตาม แต่ก็ยังมีส่วนหนึ่งที่ผุพังเสียหายไป เนื่องจากสภาพของดินฟ้าอากาศและการกระทำของมนุษย์ทั้งที่ตั้งใจ และรู้เท่าไม่ถึงการณ์ ซึ่งเป็นการทำลายคุณค่าของโบราณวัตถุไปอย่างน่าเสียดาย ดังนั้น ผลของการวิจัยเกี่ยวกับคติความเชื่อและรูปแบบตุงกระด้างนี้จะช่วยสร้างความเข้าใจให้ตระหนักถึงคุณค่าอันเป็นแนวทางที่จะช่วยกันอนุรักษ์โบราณวัตถุเหล่านี้ไว้ เพื่อเป็นประโยชน์ในการศึกษาและเป็นมรดกของชาติสืบต่อไป

วิธีวิจัย

ศึกษาวิจัยโดยอาศัยข้อมูลจากเอกสาร โบราณวัตถุ พิธีกรรม การสัมภาษณ์ และการสำรวจในจังหวัดลำปาง เชียงใหม่ เชียงราย พะเยา แพร่ น่าน และแม่ฮ่องสอน ซึ่งรูปแบบของตุงกระด้างโดยทั่วไปจะมีลักษณะคล้ายคลึงกัน จึงได้เลือกศึกษาเฉพาะที่พบในจังหวัดลำปาง เนื่องจากมีจำนวนมากและยังคงสภาพดีพอที่จะนำมาศึกษาได้

ตุงกระด้างที่นำมาศึกษานี้เก็บรวบรวมมาจากสถานที่ต่าง ๆ ในจังหวัดลำปาง จำนวน 38 แห่ง ดังนี้

1. ตุงกระด้างที่วัดพระธาตุลำปางหลวง ตำบลลำปางหลวง อำเภอเกาะคา จำนวน 24 แห่ง
2. ตุงกระด้างที่วัดไหล่หิน ตำบลไหล่หิน อำเภอเกาะคา จำนวน 2 แห่ง

* เป็นรูปสัตว์ผสม ตัวเป็นนก หัวเป็นช้าง ชาวล้านนามีความเชื่อว่า นกหัสดีลิงค์สามารถนำวิญญาณขึ้นสวรรค์ได้

3. ตุ๊กกระด้างที่เก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑน์วัดพระแก้วดอนเต้า ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จำนวน 3 แผ่น
4. ตุ๊กกระด้างที่วัดเจติยชัย ตำบลต้นธงชัย อำเภอเมือง จำนวน 1 แผ่น
5. ตุ๊กกระด้างที่วัดพระธาตุเสด็จ ตำบลเสด็จ อำเภอเมือง จำนวน 2 แผ่น
6. ตุ๊กกระด้างที่วัดบุญญาวิทยาร อำเภอเมือง จำนวน 2 แผ่น
7. ตุ๊กกระด้างที่วัดสุชาคาราม ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จำนวน 2 แผ่น

ผลการวิจัย

จากการศึกษาพบว่าพิธีกรรมต่าง ๆ ในภาคเหนือไม่ว่าจะเป็นพิธีกรรมทางศาสนาหรือพิธีกรรมอื่น ๆ ึ่งจะเป็นส่วนประกอบสำคัญอย่างหนึ่ง ซึ่งรูปแบบจะแตกต่างกันออกไปตามพิธีกรรมที่ปฏิบัติ

ตุ๊กหรือจ้อ ในภาษาไทยล้านนาหมายถึงธง สำหรับจ้อ หมายถึง ธงรูปสามเหลี่ยมชายธง ผลิตจากฝ้าย พันกับก้านไม้ไผ่ที่จักเป็นก้านเล็ก ๆ ยาวประมาณ 45-50 ซม.¹ ตกแต่งก้านด้วยกระดาษสี ขนาดของจ้ออาจจะเล็กหรือใหญ่กว่านี้ขึ้นอยู่กับลักษณะการใช้งาน ในบางพิธีต้องใช้จ้อเป็นจำนวนมาก เช่น การสะเดาะเคราะห์ที่ต้องใช้จ้อเท่ากับอายุ หรือ 108 อัน งานเทศน์มหาชาติบางที่ต้องใช้จ้อถึง 1,000 อัน ดังนั้นจึงมีการลดขนาดจ้อลง ไม่มีการผลิตจ้อขนาดใหญ่ เป็นแผ่นเรียบ บางครั้งมีขนาดเล็ก ความกว้างประมาณ 3 ซม. ยาวประมาณ 5 ซม. เท่านั้น วัสดุที่ใช้ทำจ้อนิยมใช้กระดาษสีต่าง ๆ เช่น สีส้ม ขาว ฟ้า น้ำเงิน เขียว เหลือง แดง ชมพูและดำ เป็นต้น จ้อใช้ในพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น ใช้ปักเจติยทรายในเทศกาลสงกรานต์ ปักเจติยทรายในการสะเดาะเคราะห์ การสืบชะตา (การทำบุญต่ออายุ) การขึ้นท้าวทั้งสี่ (การบอกกล่าวให้ท้าวจตุโลกบาลทราบว่าจะมีการจัดพิธีมงคล) การบูชาดวงพรเคราะห์และการถวายเป็นพุทธรูป เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการนำจ้อไปใช้ในลักษณะอื่น ๆ อีก คือ

1. จ้อนำทาน เป็นธงสามเหลี่ยมชายธง ขนาดความกว้างประมาณ 10-15 ซม. ยาวประมาณ 30-35 ซม. อาจมีการผลิตจ้อบนแผ่นธงให้สวยงาม พันแผ่นธงเข้ากับก้านซึ่งทำด้วยทางมะพร้าวหรือไม้ไผ่ผ่าซีกบาง ๆ ตกแต่งก้านโดยใช้แถบกระดาษสีหรือแถบกระดาษที่ตัดด้านหนึ่งเป็นเส้นฝอยพันรอบก้าน จ้อนำทานนี้ใช้ปักเครื่องไทยทานหรือปักบนพ่อนหญ้าคาที่เรียกว่า “ต้นคา” หรือปักบนต้นกล้วย พร้อมธูปธูปเทียนงานพิธีต่าง ๆ เช่น ผ้าป่า กฐิน และปอยหลวง (งานเฉลิมฉลองสิ่งปลูกสร้างที่เกี่ยวกับศาสนาหรือสาธารณประโยชน์) เป็นต้น⁵ (รูปที่ 6)

2. จ้อช้าง คือ ธงรูปสามเหลี่ยมชายธงขนาดใหญ่ ทำด้วยผ้าแพรสีต่าง ๆ ปักดินอย่างสวยงาม ริมขอบธงมักปักหลอดต่าง ๆ ใช้ถือนำในขบวนแห่ครัวทาน (เครื่องไทยทาน) หรือใช้ปักสลับกับตุ๊กใจใน

เวลาที่มีงานปอยหลวง โดยปักเรียงรายเป็นระยะตามสองข้างทางที่เข้าสู่วัดเป็นระยะทางไกล ๆ บางครั้งไกลกว่า 1 กม. และใช้ปักรอบบริเวณวัดหรือสิ่งปลูกสร้างที่กำลังมีการเฉลิมฉลอง¹ (รูปที่ 5)

ส่วน ดุง หมายถึง ธงรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ทำด้วยวัสดุต่าง ๆ เช่น กระดาษ ผ้า โลหะ ปูนและไม้ เป็นต้น มีทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็ก ผืนธงมีการตกแต่งลวดลายด้วยเทคนิควิธีการต่าง ๆ บางครั้งทำเป็นแผ่นเรียบ ถ้าใช้วัสดุจำพวกผ้าหรือกระดาษมักใช้เป็นสีต่าง ๆ แต่ละสีจะมีความหมายหรือมีการใช้ที่แตกต่างกันออกไปอาจจะมีการเปลี่ยนรูปทรงไปบ้าง แต่ยังคงลักษณะเด่น คือจะต้องเป็นธงผืนยาว ดุงที่ใช้ในพิธีกรรมต่าง ๆ นอกจากดุงกระด้างแล้ว ยังมีดุงชนิดอื่น ๆ ดังนี้คือ

1. ดุงค่าคิง* เป็นธงที่มีรูปทรงยาวแคบ กว้างประมาณ 15 ซม. ความยาวเท่ากับความสูงของผู้ทำพิธี ส่วนบนกว้างส่วนล่างแคบ ส่วนบนมีรอยคอด ผืนธงทำด้วยกระดาษสีขาว อาจตกแต่งลวดลายด้วยกระดาษเงินกระดาษทอง ดุงค่าคิงนี้ใช้ในงานขึ้นบ้านใหม่ที่มีพิธีสืบชะตา (รูปที่ 1) พิธีสะเดาะเคราะห์หรือปักนุชาบนกองเจดีย์ทราย⁵

2. ดุงเหล็ก ดุงทอง เป็นธงที่ทำขึ้นเพื่อทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้ผู้ตายที่ตายเนื่องจากอุบัติเหตุต่าง ๆ² ตายเพราะถูกอาวุธ ถูกสัตว์ขบกัด ตายเนื่องจากการคลอดลูก เป็นต้น ดุงเหล็กเป็นดุงที่ทำด้วยแผ่นสังกะสี ส่วนดุงทอง คือ ดุงที่ทำจากแผ่นทองเหลือง ดุงทั้งสองชนิดนี้มีทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็ก มักทำส่วนบนให้มีส่วนคอด ส่วนล่างแคบ ปลายล่างสุดเรียวยแหลมหรือบางครั้งทำให้ออกกว้างแล้วจึงค่อยทำให้แคบลงจนแหลมที่ส่วนปลาย บางแผ่นทำเป็นรูปคล้ายใบไม้ ดุงเหล็ก ดุงทอง ใช้แขวนบนแผงไม้ยึดติดอยู่กับเสามีฐานรองรับ บางครั้งแขวนบนแผงสังกะสีที่ขีดเป็นวงกลม มีแกนยึดติดสังกะสีซึ่งรองรับด้วยเสา ส่วนล่างทำฐานให้เสาตั้งอยู่ได้ จำนวนดุงที่นำมาแขวนนี้ไม่แน่นอน บนแผงดุงเหล็ก ดุงทองบางครั้งมีการนำข้าวเปลือก ข้าวสาร ข้าวเหนียว ดิน ทราย มาติดบนแผงดุงแต่ละแผ่นด้วย นอกจากนี้ยังนำกระดาษเงิน กระดาษทองติดทับลงบนแผงดุงไม้เลียนแบบดุงเงิน ดุงทอง ทั้งนี้คงเนื่องด้วยความเชื่อของชาวเหนือที่เชื่อว่าเป็นการทำบุญที่ได้อันสูงส่งมากกว่าการทำบุญด้วยสิ่งของอื่น สิ่งของดังกล่าวได้แก่ ดิน น้ำ ไม้ เหล็ก ทราย ทองเหลือง ทองคำ เงิน ข้าวเปลือกและข้าวสาร¹³ ที่จังหวัดแม่ฮ่องสอน ดุงเหล็ก ดุงทองที่อุทิศให้ผู้ตายนี้ส่วนเสาดุงจะปักอยู่บนเรือเรียกชื่อว่า “ดุงเรือ”² (รูปที่ 2) เวลาจะอุทิศถวายดุงเหล็ก ดุงทองนี้ก็เขียนคำอุทิศโดยระบุชื่อผู้อุทิศและชื่อผู้ตายที่ต้องการอุทิศส่วนกุศลไปให้

3. ดุงขนนางผาน เป็นชื่อธงชนิดหนึ่งของชาวไทยใหญ่ในจังหวัดแม่ฮ่องสอน มีลักษณะเป็นธงขนาดเล็กประดับอยู่ที่ปลายทั้งสองข้างของก้านไม้เล็ก ๆ ที่ติดขวางบนผืนธงใหญ่เป็นระยะ ๆ บางครั้งทำรูปทรงคล้ายพู่ห้อย ดุงขนนางผานนี้ทำขึ้นเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ผู้ตายที่ฐานะยากจนหรือไม่มีญาติ²

* ค่า เป็นคำภาษาเหนือ หมายถึง เท่ากับ ส่วน คิง หมายถึง ตัว

4. ดุงสามหาง คือ ธงที่มีลักษณะส่วนบนของผืนธงคล้ายสี่ระยะคน ส่วนล่างทำแยกเป็น 3 ชาย มักทำด้วยกระดาษสา ผ้ามดิบ¹ ผ้าแพรหรือผ้าเนื้อบางสีขาว ประดับด้วยกระดาษเงินกระดาษทองตกแต่งเป็น ลวดลายต่าง ๆ ผืนธงกว้างประมาณ 50 ซม. ความยาวประมาณ 1 ม.เศษ⁵ ส่วนบนผูกเชือกติดกับปลายไม้ไผ่ (รูปที่ 3) ใช้ถือนำหน้าศพไปยังป่าช้า¹³ และเผาไปพร้อมกับศพ

5. ดุงใจ (ดุงไชย) เป็นธงขนาดใหญ่รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าผืนยาว ความกว้างประมาณ 20 ซม. ความยาวประมาณ 2-5 ม. หรือยาวกว่านี้⁵ (รูปที่ 4) ถิ่นว้ายังยาวยิ่งได้อันสูงส่งมาก ดุงใจทำด้วยผ้า เส้นด้าย เส้นไหม ทอเป็นลวดลายต่าง ๆ¹ เส้นด้ายหรือเส้นไหมจะทอเป็นใยโปร่ง ประดับประดาด้วยกระดาษเงิน กระดาษทอง มีลูกแก้ว ลูกปัดประดับ⁵ บางแห่งมีการทอผืนธงเป็นลวดลายต่าง ๆ อย่างสวยงาม กรรมวิธีการ ประดิษฐ์ผืนธงนี้ไม่มีข้อจำกัดแล้วแต่ผู้ที่จะคิดประดิษฐ์ขึ้น ถ้าผืนธงมีความยาวมากจะใช้ไม้ไผ่ลำใหญ่ทำเป็น เสาตรง ในงานปอยหลวงชาวบ้านจะช่วยกันทำดุงใจมาปักเรียงรายตามสองข้างทางที่จะเข้าสู่วัดเป็นระยะ ทางไกล บางครั้งอาจมีระยะทางถึง 2 กม. การที่ชาวบ้านนำดุงใจมาปักไว้เป็นการอุทิศส่วนกุศลให้ญาติผู้ล่วงลับ ไปแล้ว ถ้าหากเป็นผู้สูงอายุก็นำไปไว้เพื่อผลบุญกุศลในภายหน้า เพราะเชื่อว่าเมื่อตายไปจะได้ไปไหว้พระเกศ- แก้วจุฬามณีบนสวรรค์ ถ้าคนกรกชายธงนี้จะไปกวัดแกว่งให้วิญญาณได้เกาะขึ้นพ่นขุมนรก⁵ สำหรับเด็กและ คนหนุ่มสาวไม่นิยมทำอุทิศให้ตนเอง เพราะเชื่อว่าการทำงานบุญด้วยดุงนี้ได้บุญแรงมาก อาจทำให้ถึงแก่ความตาย หรือจิตใจหวั่นไหวไม่ปกติ¹⁰ นอกจากนี้ดุงใจยังใช้ประดับไว้รอบศาสนวัตถุที่ทำพิธีเฉลิมฉลอง ส่วนงานอื่น ๆ ที่มีดุงใจประดับ ได้แก่ งานสงกรานต์ และงานตั้งธรรมาสน์เพื่อเทศน์มหาชาติก็มีการปักดุงใจไว้เพื่อบูชา พระรัตนตรัยเช่นกัน

6. ดุงโย (ดุงโยเมงมูม)¹³ คือธงที่ทำด้วยเส้นด้ายหรือเส้นไหมผูกกันคล้ายโยเมงมูม ดุงโยนี้ทาง ภาคอีสานเรียก “ตาเหลวไส้จ้อ” ซึ่งก็คือธงชนิดหนึ่ง ทำจากตาเหลว*แขวนประกอบเข้าด้วยกัน ใช้ในพิธีสำคัญ ทางศาสนาเช่นเดียวกับดุงใจ การใช้ธงชนิดใดขึ้นอยู่กับความนิยมของแต่ละหมู่บ้าน¹³ ในภาคเหนือจะพบ ดุงโยอยู่ในวิหารหน้าพระประธาน ทั้งนี้เพื่อถวายเป็นพุทธานุชา

7. ดุงดอกบัว หรือดุงไส้หมู** เป็นดุงที่มีรูปร่างคล้ายทรงจอมเหี้ย*ทำจากกระดาษแผ่นสี่- เหลี่ยมสีต่าง ๆ ความกว้างด้านละประมาณ 50 ซม. (ขนาดของแผ่นกระดาษอาจเล็กหรือใหญ่กว่านี้ขึ้นอยู่กับ ความต้องการ) จำนวน 2 แผ่น วางซ้อนกัน แล้วพับทแยงมุมโดยจุดกึ่งกลางอยู่ที่กลางแผ่นกระดาษ พับทบกัน 4-5 ครั้ง หรือตามแต่จะให้ลวดลายละเอียดมากน้อยเท่าใด ต่อจากนั้นใช้กรรไกรตัดทั้งสองด้านสลับกัน

* ตาเหลว หมายถึง เครื่องรางชนิดหนึ่ง ทำจากเปลือกไม้ไผ่นำมาจักและสานเป็นรูปดาว 5 แฉก หรือ 7 แฉก ใช้ ป้องกันภูติผี

** ชาวเชียงใหม่เรียกดุงไส้หมู ส่วนชาวลำปางเรียกดุงดอกบัว

*** ลักษณะเหมือนแหในขณะที่ยังแขวนตากไว้ โดยเอาคันแหแขวนในที่สูงแล้วใช้ไม้ตักปากแหออกเป็นจอม ริมนอก จากกันถึงปากแหทั้ง 2 ด้านจะเป็นเส้นอ่อนช้อยสวยงาม นิยมใช้ในงานสถาปัตยกรรมตั้งแต่ปลายอยุธยาเป็นต้นมา

ห่างประมาณ 0.5 ซม. ส่วนชายกระดาดตัดเป็นลวดลายแล้วกลีกระดาดออกเป็นผืน กลับด้านในออกมาด้านนอก ผุกรอบที่จุดกึ่งกลางของกระดาดทั้งชายห้อยลงมา ผูกกับกิ่งไม้หรือก้านไม้ไผ่เล็ก ๆ (รูปที่ 7) ดอกบัวหรือ คุงใส่หมุนี่ใช้ในเทศกาลสงกรานต์ โดยปักบนกองเจดีย์ทรายเป็นเครื่องสักการะร่วมกับคุงแบบอื่น ๆ⁴ หรืออาจ ใช้ประดับเครื่องไทยทานต่าง ๆ ก็ได้

8. คุงขนองวงช้างหรือคุงขนอกัม เป็นชื่อเรียกชนิดหนึ่งของชาวไทยใหญ่ในจังหวัดแม่ฮ่องสอน มีลักษณะเป็นแกนวงแหวนทำด้วยไม้ไผ่ มัดโยงกันเป็นปล้องหุ้มประดับด้วยกระดาดสีต่าง ๆ ชนิดมันวาวสด-ใส มักผูกติดเสาไว้บริเวณหน้าพระประธาน² ธงแบบนี้นิยมทำกันอยู่ทั่วไปในรัฐฉาน ประเทศพม่า วัสดุที่ทำอาจ ใช้ผ้าแทนกระดาดสี ตัวธงสามารถพับเก็บได้¹¹

9. คุงพันวา คำว่า “พันวา” มีผู้สันนิษฐานว่าหมายถึงความยาวของเส้นด้ายที่นำมาทอ ซึ่งมีความยาว 1,000 วา¹² หรืออาจตีความหมายว่าจำนวนหนึ่งพันนั้นหมายถึงจำนวนมาก ฉะนั้นคุงพันวาที่อาจจะหมายถึง ธงผืนยาวมาก ซึ่งจากการสำรวจพบว่าคุงที่มีความยาวที่สุดยาวประมาณ 35 ม. หรือประมาณ 20 วา คุงพันวานี้ ทำขึ้นเพื่อนำไปถวายเป็นพุทธบูชา

10. คุงเงิน คุงคำ เป็นธงขนาดเล็กที่ทำด้วยแผ่นเงินหรือแผ่นทองคำ บางครั้งมีลายคุน* เป็นรูปพระพุทธรูป เป็นลายกนก เป็นคาถาหรือเวทมนตร์ จารึกบอกชื่อผู้ถวาย หรือเป็นแผ่นเกลี้ยง ๆ ไม่มีลวดลาย คุงเงินคุงคำมักแขวนบนเสาแขวนที่ประดับด้วยลวดลายต่าง ๆ เช่น ลายพญานาค เป็นต้น การทำบุญด้วย คุงเงินคุงคำนี้ ถือว่าได้บุญแรง เป็นการทำบุญให้ผู้ตาย หรือป้องกันอันตรายและอำนาจโชคลาภ⁴

11. คุงตะขาบและคุงจระเข้ เป็นธงรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีรูปตะขาบหรือรูปจระเข้อยู่บนผืนธง บางครั้งทำเป็นรูปเงือก เดิมคุงตะขาบมีรูปทรงคล้ายตัวตะขาบ ปัจจุบันบางแห่งใช้เขียนภาพตะขาบลงบนผืนธง แทน การใช้ธงเหล่านี้ใช้ในพิธีทอดกฐินเช่นเดียวกับภาคกลาง บางครั้งใช้คุงจระเข้และคุงรูปนางเงือกอย่างละ 1 ผืน แทนขบวนกฐินไปวัดและหลังจากเสร็จพิธีแล้วจะนำไปปักไว้ที่ทางเข้าวัด เป็นเครื่องหมายแสดงให้เห็นว่า ได้มีการทอดกฐินที่วัดนั้นแล้ว¹³ ในการถือคุงจระเข้หรือคุงตะขาบนำหน้าขบวนแห่กฐินนี้มีความเชื่อว่าการทอดกฐินมีอานิสงส์มาก แม้แต่สัตว์ เช่น จระเข้และตะขาบก็อยากไปร่วมทำบุญด้วย แต่การทอดกฐินส่วนมาก มักจะประยะทางไกล ๆ สัตว์เหล่านี้ไม่สามารถติดตามขบวนไปได้ มักจะสิ้นกำลังและตายเสียก่อน สัตว์ทั้งสอง จึงขอให้ทำรูปของตัวแห่ไปในขบวนด้วย¹

12. คุงใบไม้ คือ ธงขนาดเล็กที่ตัดเป็นรูปคล้ายใบไม้ ส่วนปลายอาจตัดให้เรียวแหลม ส่วนมากมัก ทำด้วยแผ่นโลหะ มีชื่อเรียกแตกต่างกันออกไปตามวัสดุที่ใช้ เช่น คุงเหล็ก คุงเงิน และคุงคำ เป็นต้น¹

13. คุงราว คือ ธงขนาดเล็ก ทำด้วยกระดาดฉลุเป็นลวดลายบนผืนธงรูปทรงสามเหลี่ยม หรือ

* ลวดลายที่เกิดจากการใช้เครื่องมือกดลงบนแผ่นโลหะด้านหลัง แล้วเกิดลายนูนขึ้นมาด้านหน้า

รูปทรงสี่เหลี่ยมแคบยาว บางครั้งตัดเป็นรูปคล้ายรูปคน ใช้แขวนเชือกเป็นแนวยาวสลับลีกัน โยงตามช่วงเสาของศาลาธรรมที่มีพิธีกรรมทางศาสนา²

14. **ตุ้งเป็ง** คือ ตุ้งประจำปีเกิด เป็นธงผืนยาวส่วนมากทำด้วยกระดาษ พิมพ์เป็นรูปสัตว์ประจำปีเกิดของผู้ทำบุญ บางครั้งเป็นตุ้งผ้าทอหรือประดับด้วยกระดาษสีหรือภาพเขียนเป็นรูปสัตว์ประจำปีเกิด ถ้าทำบุญกันทั้งครอบครัวก็ทำเป็นรูปสัตว์ประจำปีเกิดครบทั้ง 12 ปี มีรูปหนู วัว เสือ กระต่าย งูใหญ่ งูเล็ก ม้า แพะ ลิง ไก่ สุนัขและหมู ตามลำดับ ตุ้งเป็งนี้นิยมใช้ปักบนเจดีย์ทรายที่ก่อในวันที่ 2 ของวันสงกรานต์ของทุกปี หลังจากการขนทรายเข้าวัดจะมีการก่อเจดีย์ทรายกัน หรืออาจทำแขวนไว้หน้าพระประธานเพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

15. **ตุ้งกระด้าง** หมายถึง ตุ้งที่ทำด้วยวัสดุที่คงรูป ได้แก่ ผืนธงที่ทำด้วยไม้แกะสลัก หรือ ผืนธงที่ทำด้วยปูนปั้น เป็นต้น บนผืนธงสลักหรือปั้นเป็นลวดลายต่าง ๆ ส่วนมากประดับอยู่บนเสาสูง ยอดเสาทำเป็นรูปต่าง ๆ เช่น หงส์ นกหัสดีลิงค์ ดอกบัว และรูปบุคคล เป็นต้น ตั้งอยู่บริเวณหน้าพระประธานหรือรอบฐานชุกชี หน้าวิหารและรอบฐานเจดีย์

ตุ้งกระด้างในจังหวัดลำปาง

จากการวิเคราะห์ห้วงค์ประกอบของแผ่นตุ้งกระด้าง สามารถจำแนกได้ ดังนี้

1. รูปแบบตุ้งกระด้าง

จำแนกโดยอาศัยรูปแบบของแผ่นตุ้ง* เป็นตัวกำหนดได้ 4 แบบ คือ (ตารางที่ 8)

แบบที่ 1 ตุ้งกระด้างที่มีรูปทรงของแผ่นตุ้งยาวแคบ ส่วนบนกว้างกว่าส่วนล่าง ปลายบนและปลายล่างเรียวแหลม ตอนบนมีส่วนที่สอดเข้าไปและตอนล่างเกือบถึงปลายสุดรูปทรงขยายกว้างออกช่วงหนึ่งแล้วค่อยแคบเข้าจนถึงปลายล่างสุด ลวดลายที่นิยมสลักบนแผ่นตุ้งแบบนี้คือ ลายเทพนมและลายพันธุ์พฤกษา นอกจากนี้ยังสลักเป็นลายรูปหม้อดอก ส่วนลายอื่น ๆ ที่สลักเป็นลายประกอบคือลายพันธุ์พฤกษา รูปนกและรูปสิงห์ ฉัตรเหนือรูปยอดเสาทำเป็นฉัตรทรงกระบอกและฉัตร 5 ชั้น รูปที่ยอดเสาเป็นรูปเทพนมในท่านั่งและยืน ตัวเสามีทั้งเสากลม เสาสี่เหลี่ยม และเสาแปดเหลี่ยม ฐานเสาฝังติดกับพื้น บางเสามีฐานตั้งและมีเสาอีกจำนวนหนึ่งแขวนติดไว้บนช่อในวิหาร ตุ้งกระด้างแบบที่ 1 นี้พบมากในจังหวัดแพร่ เพาะเขา และเชียงใหม่ (รูปที่ 9)

* ส่วนที่สร้างเลียนแบบผืนตุ้ง ทำเป็นรูปทรงต่าง ๆ ตามแต่นิยมแบบใด แผ่นตุ้งกระด้างแต่ละแบบแสดงให้เห็นถึงความสามารถของช่างในการสร้างสรรค์ศิลปะเพื่อความงามที่แปลกออกไป

แบบที่ 2 ดอกกระดังง่าที่มีรูปทรงยาวแคบเสมอกัน เฉพาะที่ปลายบนและปลายล่างโค้งแหลม ภายในมีลวดลายรูปนาค 2 หรือ 4 ตัวไขว้กัน มีลายพันธุ์พฤกษาประดับ (รูปที่ 10) ดอกกระดังง่าแบบนี้แสดงให้เห็นถึงการสลักลวดลายที่เริ่มขยายออกจากกรอบมัจฉะของแผ่นไม้ คือ การสลักลำตัวและส่วนหัวนาคให้โค้งออก เป็นผลทำให้ลายใบไม้รอบแผ่นดุนบริเวณนั้นขยายกว้างตามไปด้วย ซึ่งจะเห็นได้ชัดเจนในดอกกระดังง่าแบบที่ 3 ฉัตรทำเป็น 3 ชั้น ยอดเสามีทั้งที่ทำเป็นรูปนาคหัสติลิ่งค์และรูปเทพนม เสาดุนเป็นเสากลมและเสาแปดเหลี่ยม ฐานเสาส่วนมากฝังติดกับพื้น มีบางเสาที่ทำเป็นฐานสำหรับตั้ง ดอกกระดังง่าแบบที่ 2 นี้นิยมทำกันมากในจังหวัดแพร่ มีการออกแบบรูปนาคไขว้กันอย่างซับซ้อนสวยงาม จำนวนถึง 8 ตัว นอกจากจังหวัดแพร่แล้วยังพบดอกกระดังง่าแบบที่ 2 นี้ที่จังหวัดพะเยาด้วย

แบบที่ 3 ดอกกระดังง่าที่มีรูปทรงแผ่นดุนยาวแคบ ปลายบนและปลายล่างเรียวแหลม ส่วนบนและส่วนล่างมีรูปทรงที่แผ่กว้างออกทั้งสองข้าง ด้วยเหตุที่ลายนาคไขว้มีส่วนหัวและส่วนหางที่แยกห่างจากกัน ทำให้ลายกรอบนอกของแผ่นดุนกว้างตามไปด้วย (รูปที่ 11 ก.) ส่วนแผ่นดุนที่สลักเป็นลายพันธุ์พฤกษาก็ทำลวดลายที่กรอบนอกบริเวณส่วนบนและส่วนล่างให้มีขนาดใหญ่แผ่กว้างออกมาในลักษณะเดียวกับลายนาคไขว้ (รูปที่ 11 ข.) ฉัตรทำเป็น 3 ชั้นและ 5 ชั้น ยอดเสามีทั้งที่เป็นรูปหงส์ นกหัสติลิ่งค์ ดอกบัวและรูปเทพนม เสาเป็นเสากลมและเสาแปดเหลี่ยม ฐานเสาฝังติดกับพื้น ดอกกระดังง่าแบบนี้คงพบแต่ที่วัดพระธาตุลำปางหลวง

แบบที่ 4 ดอกกระดังง่าที่มีรูปทรงเป็นแผ่นยาวแคบปลายบนและปลายล่างโค้งแหลม ตกแต่งเป็นลายพันธุ์พฤกษา นอกจากลายที่กรอบแผ่นดุนจะแผ่กว้างออกที่ส่วนบนและส่วนล่างเหมือนดอกกระดังง่าแบบที่ 2 แล้ว ยังแผ่กว้างออกที่ส่วนกลางของแผ่นดุนอีกด้วย (รูปที่ 12) ฉัตรทำเป็น 3 ชั้น และ 5 ชั้น ยอดเสาเป็นรูปหงส์ เสาดุนเป็นเสากลม เสาแปดเหลี่ยม และเสาทรงสี่เหลี่ยมผสมกับเสาทรงแปดเหลี่ยม ฐานเสาฝังติดกับพื้น บางเสามีฐานตั้ง ดอกแบบนี้พบมากในจังหวัดแม่ฮ่องสอน เชียงใหม่และแพร่

2. ลวดลายบนแผ่นดุนกระดังง่า

1. ลายพันธุ์พฤกษา มีลวดลายดอกไม้ ใบไม้ที่สลักเลียนแบบของจริง และลายประดิษฐ์ ประดับบนแผ่นดุนกระดังง่าทั้งที่เป็นลายหลักและที่เป็นลายประกอบ เช่น แผ่นดุนกระดังง่าแบบที่ 4

2. ภาพคน ลวดลายเป็นรูปคนยืนประนมมือ บางที่เป็นรูปเทพนมครึ่งตัวที่วาดลวดลายเพิ่มเติมที่ส่วนใต้เอวเป็นลายเถาต่อลงไป หรือสลักเป็นรูปนางธรณีบีบมวยผม สวมผ้าถุงมีลวดลาย ท่อนบนมีผ้าผืนหนึ่ง พาดบ่าทั้งสอง ทิ้งชายไว้ด้านหลัง ที่ใบหูประดับด้วยต่างหูขนาดใหญ่

3. ลายนก ในส่วนที่เป็นลายใบไม้แผ่กว้างออกที่ส่วนบนของแผ่นดุนนั้น มีการสลักรูปนกเกาะอยู่ แต่คงใช้เป็นเพียงส่วนประกอบของลายหลักเพราะรูปนกมีขนาดเล็กค่อนข้างเล็ก

4. ลายสิงห์ พบดอกกระดังง่าเพียงแผ่นเดียวที่มีรูปสิงห์อยู่ที่ปลายล่างของแผ่นดุน รูปสิงห์นี้ทาง

ภาคกลางนิยมเขียนประกอบลวดลายป่าหิมพานต์ เช่นลวดลายตามลายคู่พระธรรมต่าง ๆ ซึ่งมีลักษณะการเขียน เช่นเดียวกับการเขียนบนแผ่นตุง คือ เขียนภาพให้ดูเหมือนว่ามองมาจากที่สูง ดังนั้นจึงมองเห็นได้เฉพาะส่วนบนของหลังสิงห์

5. ลายนาค เป็นลวดลายประดับแผ่นตุงที่นิยมกันมากโดยเฉพาะอย่างยิ่งบนแผ่นตุงแบบที่ 2 และ 3 ส่วนแบบที่ 1 และ 4 ไม่นิยมทำกัน วิธีการคือ สลักรูปนาค 2 ตัวไขว้กัน การไขว้มี 2 ลักษณะคือ ไขว้เฉพาะที่ส่วนหัวและส่วนหางนาค โดยที่ส่วนกลางของลำตัวเหยียดตรง การไขว้อีกลักษณะหนึ่งคือไขว้ตลอดทั้งลำตัว การไขว้ทั้ง 2 แบบนี้ ส่วนหัวนาคจะอยู่ส่วนบนของแผ่นตุงและหันหน้าเข้าหากัน แต่ถ้าหากเป็นนาค 4 ตัวไขว้กัน ซึ่งนิยมทำให้ไขว้กันตลอดลำตัวนั้น ส่วนหัวนาคจะอยู่ข้างบน 2 หัว ส่วนล่าง 2 หัว โดยที่นาคกู่บนหันหน้าเข้าหากัน ส่วนนาคคู่ล่างหันหน้าออกจากกัน ส่วนหัวของนาคนี้อาจแบ่งได้ 3 ลักษณะ คือ นาคหัวโล้น (มีรูปร่างเหมือนงูสลักเป็นรูปเล็ก ๆ แทรกอยู่กับรูปนาคตัวใหญ่) นาคที่ส่วนบนศีรษะทำเป็นเส้นขนบิดเป็นเปลว (รูปที่ 13) และอีกแบบหนึ่งคือ นาคสวมกระบัง รูปนาคที่นำมาประดับบนตุงกระด้างนี้บางครั้งมีรูปอื่นมาประกอบอีก ได้แก่ รูปครุฑขุดนาค คือ ครุฑมีหน้าตาดคล้ายคน มีปีก มือทั้งสองกำลังยึดลำตัวนาคไว้

6. ลายปुरुณฉฐะ ภาษาไทยล้านนาเรียกว่า “หม้อดอก” เป็นเครื่องบูชาอย่างหนึ่ง รูปหม้อดอกนิยมเขียนเป็นลวดลายประดับตามศาสนสถานต่าง ๆ เช่น ภาพเขียนประดับฝาผนังที่วิหารพระพุทธ วัดพระธาตุลำปางหลวงและวัดป่ายางคก เป็นต้น บางครั้งทำเป็นลายปูนปั้นประดับฐานชุกชีหรือปั้นเป็นรูปลอยตัว*ประดับตามฐานเจดีย์

3. เสาตุงกระด้าง

เสาตุงกระด้างประกอบด้วยส่วนฉัตร ซึ่งอยู่บนยอดสุด ถัดลงมาเป็นรูปหัวเสาซึ่งมีฐานบัวรองรับตัวเสาและฐานเสาตามลำดับ ระหว่างเสากับด้านหลังของแผ่นตุงกระด้างมีท่อนไม้หรือเหล็กยึดไว้ ส่วนต่าง ๆ ของเสาตุงกระด้างมีดังนี้

1. ฉัตร เป็นส่วนประดับที่อยู่ส่วนบนสุดของเสาตุง มีรูปแบบที่แตกต่างกัน คือ

1.1 ฉัตรรูปทรงกระบอก ส่วนบนสอบเข้าเล็กน้อย ทำด้วยไม้ 14 แผ่นประกอบเข้าด้วยกัน แต่ละแผ่นสลักเป็นรูปสัตว์ 2 ชนิดสลักกัน ส่วนขอบล่างของฉัตรสลักลวดลายคล้ายแถบผ้าห้อยลงมา (รูปที่ 14) ฉัตรแบบนี้นอกจากใช้ไม้แกะสลักมาประกอบกันแล้วยังใช้วิธีฉลุลายบนโลหะ และมีลวดลายทำคล้ายผ้าห้อยลงมาเช่นกัน

1.2 ฉัตรไม้ 3 ชั้น แกะสลักลงรักปิดทอง แต่ละชั้นสลักลวดลายคล้ายชายผ้าห้อยลงมา เหนือฉัตร

* รูปปั้นหรือรูปแกะสลักที่มองเห็นได้ทุกด้าน เช่น อนุสาวรีย์ต่าง ๆ ถ้ามองเห็นได้ด้านเดียว เรียกว่า “รูปนูนต่ำ” เช่น เกรียงต่าง ๆ

ทุกชั้นทำเป็นกลีบแหลมเรียงกันอยู่โดยรอบ ยอดบนสุดของเสาคงเป็นรูปดอกบัวตูม มีดอกบัวตูมเล็ก ๆ มีก้านยาวประดับอยู่รอบ ๆ ก้านฉัตรปักอยู่บนหลังหงส์ (รูปที่ 15) และถ้ารูปหัวเสาเป็นรูปคนก็จะทำฉัตรปักไว้เหนือรูปนั้น ฉัตร 3 ชั้นนี้ยังนิยมประโลมให้เป็นลวดลายต่าง ๆ ซึ่งส่วนก้านฉัตรถ้าหากไม่ปักบนหลังหงส์ก็จะปักบนหัวเสารูปบัวแวง* ยอดบนสุดของก้านฉัตรทำเป็นรูปดอกบัวตูมมีแผ่นโลหะทำเป็นกลีบเล็ก ๆ รองรับอยู่

1.3 ฉัตรโลหะ 5 ชั้น เป็นลายฉลุคล้ายแถบผ้าห้อยลงมา ที่ขบกลางของฉัตรมีตุ้งขนาดเล็กรูปใบไม้แขวนอยู่โดยรอบ ฉัตร 5 ชั้นนี้นอกจากจะทำเป็นฉัตรประแล้วยังทำเป็นกลีบดอกไม้ 6 กลีบ ซ้อนเป็น 5 ชั้น รองรับด้วย

2. รูปหัวเสาคง ประกอบด้วยรูปคนหรือสัตว์ประดับอยู่ส่วนบนของยอดเสาได้ฉัตร บางรูปไม่มีฉัตรแต่จะทำเป็นซุ้มแทน รูปเหล่านี้สลักไว้เหนือฐานบัว ซึ่งมีทั้งบัวกลุ่ม** และบัวแวง ส่วนที่เป็นบัวรองรับทำเป็นใบไม้เรียงกันอย่างกลีบบัวหัวเสา รูปที่อยู่บนยอดเสาคงกระด้างนี้คงสืบเนื่องมาจากการทำรูปนกไว้ที่ส่วนยอดเสาคงไขว รูปที่นิยมสลักไว้บนยอดเสาคงกระด้างคือ รูปหงส์ มีบ้างที่ทำเป็นรูปนกหัสติลิงค์ นอกจากนี้ยังทำเป็นรูปดอกบัวตูมบนกลีบบัวที่เรียงซ้อนกันของส่วนที่เป็นบัวหัวเสา และรูปที่เป็นที่นิยมกันมากเช่นกันคือรูปคนประนมมือในทำยืนและทำนั่งคุกเข่า รูปหัวเสาคง (รูปที่ 16) มีรายละเอียดดังนี้

2.1 หงส์ เป็นสัตว์ที่ได้รับความนิยมว่าเป็นสัตว์ชั้นสูง ในการทรงพระบรมธาตุในภาคเหนือนิยมทำรูปหงส์ไว้สำหรับชักรถขึ้นไปบนพระธาตุเพื่อประกอบในพิธีทรงพระบรมธาตุ ความเชื่อเกี่ยวกับหงส์นอกจากจะเชื่อว่าเป็นสัตว์ชั้นสูงแล้ว ชาวล้านนายังมีความเชื่อดั้งเดิมว่าหงส์สามารถพาวิญญาณผู้ตายขึ้นสวรรค์ได้ ดังนั้นจึงนิยมทำรูปหงส์อุทิศถวายในงานบุญหรือในการอุทิศส่วนกุศลให้ผู้ตาย โดยเฉพาะผู้ที่ตายด้วยสาเหตุที่ร้ายแรงจะมีการอุทิศรูปหงส์ไปพร้อมกับตุ้งสีแดง ตุ้งกระด้างที่มีรูปหัวเสาเป็นรูปหงส์คาบเชือกผูกผืนตุ้งพบที่หน้าวิหารหรือฐานเจดีย์ และอีกส่วนหนึ่งเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแต่ส่วนมากอยู่ในสภาพที่ชำรุดคงเลือกมาศึกษาได้เพียง 4 รูป คือ

- หงส์กำลังยืนกางปีก มีหงอนคล้ายไก่ ปั้นด้วยปูนฝีมือหยาบ ๆ
 - หงส์ทำด้วยไม้แกะสลัก ลงรักปิดทอง กำลังเกาะอยู่บนยอดเสา มีหงอน ปากแบน ขนหางทำลวดลายโค้งงอนแบบลายกนกซ้อนส่วนหางที่ทำแบบธรรมชาติขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง เป็นหงส์ที่มีลักษณะของศิลปะแบบล้านนา ที่พบตามซุ้มประตูหน้าต่างวัด³
 - หงส์ยืนกางปีก ส่วนขา คอและหางยาว ปากแบน
 - หงส์รูปร่างเพรียว ยืนชูคอ ส่วนหางทำโค้งงอนแบบลายกนกซ้อนส่วนหางทำแบบธรรมชาติ
- 2.2 นกหัสติลิงค์ เป็นรูปสัตว์ผสม ตัวเป็นนก หัวเป็นช้าง ชาวล้านนามีความเชื่อว่านกหัสติลิงค์

* ลวดลายทางศิลปะ เป็นกลีบของดอกบัวชนิดบัวสาย มีลักษณะกลีบตั้งยาว ใช้ประกอบสถาปัตยกรรม ทำหุ้มหัวเสา ฯลฯ (รูป 15 ง.)

** รูปดอกบัวมีกลีบซ้อนกันถี่ ๆ เป็นองค์ประกอบเชิงศิลป์ที่ประดิษฐ์ขึ้นเพื่อใช้กันจังหวะขององค์ประกอบอย่างหนึ่งกับองค์ประกอบอื่น หรือใช้เป็นเครื่องรองรับสิ่งศักดิ์ภาวะ เช่น พระพุทธรูป เจดีย์ ซุ้มเสมา หรือใช้เป็นบัวหัวเสา

สามารถนำวิญญูณขึ้นสวรรค์ได้ จะเห็นได้จากพิธีศพของพระสงฆ์ผู้ใหญ่ เจ้านายหรือคนร่ำรวยมีการทำรูปนักษัตรลึงค์เป็นที่ตั้งศพ ซึ่งอยู่ในเรือนคล้ายหอหรือบุษบก และเผาไปพร้อมกับศพ ประเพณีการเผาศพแบบนี้ เจ้านายทางอีสานก็เคยถือปฏิบัติกันมาเช่นเดียวกัน⁴ เสาสูงกระด้างที่มีรูปนักษัตรลึงค์บนยอดพบเพียงเสาเดียว ทำด้วยไม้แกะสลัก ลงรักปิดทอง

2.3 รูปดอกบัวตูมมีกลีบรับ 3 ชั้น มีดอกบัวตูมเล็ก ๆ มีก้านยาวประดับโดยรอบ ทำด้วยไม้แกะสลัก ลงรักปิดทอง

2.4 ภาพคนประนมมือ ในทำนองและยืน สลักด้วยไม้ ลงรักปิดทองมีลักษณะต่าง ๆ กันดังนี้

- รูปเทวดายืนอยู่ในซุ้ม ในท่าประนมมือ สวมเสื้อแขนยาว นุ่งผ้าเป็นเชิงอย่างพม่า มีเข็มขัดคาดทับ มีเครื่องประดับศีรษะ ซุ้มมีลักษณะเป็นสถาปัตยกรรมแบบพม่า (รูปที่ 17)

- รูปคนยืนได้ฉัตร ส่วนมือชำรุด แต่พอมีร่องรอยว่าอยู่ในท่าประนมมือ ร่างกายส่วนบนมีเครื่องประดับแขนและอก ท่อนล่างนุ่งผ้ายาว จีบเป็นริ้วมีเครื่องประดับศีรษะเป็นแบบกระบังหน้า

- รูปคนนั่งประนมมือ ทำด้วยไม้แกะสลัก ลงรักปิดทอง สวมชุดและมีเครื่องประดับอกและแขน

3. ตัวเสา มีทั้งเสาไม้และเสาที่หล่อด้วยปูน มีรูปทรงกลม ทรงสี่เหลี่ยม ทรงแปดเหลี่ยม ทรงแปดเหลี่ยมผสมกับทรงสี่เหลี่ยม เสาแปดเหลี่ยมมีทั้งที่มีลักษณะเป็นเสาแปดเหลี่ยมที่เห็นได้ชัดเจนและเสาแปดเหลี่ยมที่ทำการตกแต่งมุมเสาสี่เหลี่ยม ส่วนเสาที่มีทั้งเสาสี่เหลี่ยมและแปดเหลี่ยมผสมกันนั้นเป็นเสาที่ตกแต่งส่วนกลางเสาสี่เหลี่ยมโดยตัดเหลี่ยมออก กลายเป็นเสาแปดเหลี่ยม การตกแต่งเสานอกจากจะทำเป็นรูปทรงต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วยังมีการลงรักปิดทองบนเสาไม้และมีการครอบแผ่นสังกะสีบนเสาปูนและทาสีทองทับอีกทีหนึ่ง ส่วนการยึดแผ่นดุนติดกับเสานี้ใช้ท่อนไม้หรือท่อนเหล็กเป็นตัวยึดโดยยึดติดไว้เป็นระยะ ๆ ตัวยึดทำเป็นแท่งสี่เหลี่ยม กลม รูปสี่เหลี่ยม หรือกลีง หากเสาสูงคั่นโดสูงมากจะมีแผ่นไม้แกะสลักหรือฉลุเป็นลวดลายทำคล้ายทวย* รักระหว่างท่อนไม้ที่ยึดแผ่นดุนติดกับเสา

4. ฐานเสา ส่วนมากฝังติดกับพื้นวิหาร ดุนกระด้างที่มีขนาดไม่ใหญ่นักมักทำเป็นฐานลอยโดยทำฐานเป็น 4 แฉก สำหรับตั้งดุนกระด้าง ที่ฐานเสามีการตกแต่งด้วยรูปสัตว์ต่าง ๆ เช่น รูปช้าง ซึ่งนอกจากจะเป็นส่วนประดับแล้วยังใช้เป็นตัวถ่วงน้ำหนักเพื่อให้ดุนกระด้างตั้งได้อย่างมั่นคง นอกจากนี้ ยังมีการประดับฐานเสาอีกแบบหนึ่ง คือทำเสาเตี้ย ๆ ขนาบทั้งสองข้างเสาสูง ยอดเสามีรูปหม้อดอกทำด้วยไม้กลีง บางส่วนแกะสลักด้านข้างเสาเป็นรูปนาคประดับ และด้านหน้ามีแผ่นจารึกอักษรธรรมล้านนาเป็นคำกล่าวอุทิศถวายดุนกระด้างติดอยู่

ในปัจจุบันยังคงมีพิธีกรรมที่แสดงถึงความเชื่อทางศาสนา รวมทั้งความเชื่อเกี่ยวกับภูติผีวิญญูณของคนในภาคเหนือ จึงมีการประกอบพิธีกรรมตามคติความเชื่อดั้งเดิมที่ยึดถือสืบต่อกันมา ทั้งการปลีบูชาและ

* ไม้ค้ำยัน ตามแนวเฉียงระหว่างเสาถึงปลายเต้าด้านสุดชายอาคาร เพื่อใช้ยันกันไม่ให้ไม้ปลายเต้าอ่อนตัวลงมาใช้สำหรับอาคารขนาดใหญ่ มักแกะเป็นรูปต่าง ๆ เช่น นาค ครุฑ ฯลฯ อาจเรียกชื่ออื่น ๆ ได้อีก เช่น คันทวย ค้ำยัน นาคคั่น ฯลฯ

ศาสนพิธีอื่น ๆ สิ่งสำคัญที่ใช้ในการพลีบูชาคือ เครื่องบูชาต่าง ๆ ตามแต่จะกำหนดกันในแต่ละพิธี ธงจึงเป็นเครื่องบูชาอย่างหนึ่งซึ่งมักจะนำมาใช้ในการประกอบพิธีกรรมนอกเหนือจากการถวายธงเป็นพุทธบูชาซึ่งถือปฏิบัติกันอยู่โดยทั่วไป การศึกษาเรื่องธงจากพิธีกรรมต่าง ๆ นี้สามารถศึกษาได้จากความมุ่งหมายในการจัดพิธีกรรมและส่วนประกอบต่าง ๆ ของพิธีกรรม ไม่ว่าจะเป็นผู้ประกอบพิธี เครื่องบูชาต่าง ๆ การประกอบพิธีกรรมที่สำคัญมีดังนี้

1. การส่งเคราะห์ หรือการสะเดาะเคราะห์ เป็นประเพณีพื้นบ้านอย่างหนึ่งของชาวล้านนา จัดขึ้นเมื่อมีบุคคลใดบุคคลหนึ่งประสบอันตราย เช่น การเจ็บไข้หรืออุบัติเหตุต่าง ๆ เป็นการเช่นสรวงบูชาเพื่อขจัดปัดเป่าให้เคราะห์ร้ายต่าง ๆ หมดไป และช่วยเสริมกำลังใจให้ผู้ป่วยหรือผู้ประสบเคราะห์กรรมนั้นด้วย นอกจากนี้ยังมีการส่งเคราะห์จากการทำนายทายทักของหมอดูหรือผู้รู้ว่ามีเคราะห์ร้ายอะไรจะมีเคราะห์ร้าย ดังนั้นปีใดใครจะมีเคราะห์ก็ให้ทำพิธีส่งเคราะห์ เพื่อปีนั้นจะไม่ต้องประสบกับเคราะห์ร้ายและอยู่อย่างมีความสุข^๑ เคราะห์ร้ายต่าง ๆ นั้นเชื่อกันว่าเกิดจากการกระทำของผีหรือรุกขเทวดา จึงต้องมีการเช่นสรวงผีหรือรุกขเทวดาเหล่านั้นตามแต่ว่าตนใดเป็นผู้กระทำ ดังนั้นการส่งเคราะห์จึงมีชื่อเรียกต่าง ๆ เช่น ส่งเคราะห์นารา ส่งเคราะห์ตัวโจน ส่งแดน ส่งท้าวทั้งสี่ (จตุโลกบาล) ส่งผีกะยักซ์ และส่งดาวนพเคราะห์ทั้งเก้า^๒ เป็นต้น ผู้ประกอบพิธีเรียกว่า “อาจารย์” จะเป็นผู้กำหนดเครื่องบูชาตามที่ตำรากำหนดไว้รวมทั้งสีและจำนวนของจ้อยที่จะใช้ โดยทั่วไปเครื่องบูชาประกอบด้วยภาชนะใส่เครื่องสังเวท ทำด้วยกาบกล้วยเป็นกระทรงรูปสี่เหลี่ยมเรียกว่า “สะดวง” ภายในสะดวงแบ่งเป็น ๑ ช่องหรืออาจจะทำสะดวงเล็ก ๆ ๑ ใบก็ได้ สะดวงแต่ละช่องบรรจุเครื่องสังเวท เช่น มะพร้าว ลูกตาล กล้วย อ้อย หมาก พลุ แกงส้ม แกงหวาน* ข้าวสุก ข้าวตอก ดอกไม้ เป็นต้น บางท้องถิ่นนำรูปปั้นคนและสัตว์วางลงไปด้วย^๓ และเครื่องบูชาที่พบเสมอคือธงรูปสามเหลี่ยม (จ้อย) สีต่าง ๆ ปักไว้ตามช่องทั้ง ๑ ช่องของสะดวง

พิธีส่งเคราะห์เริ่มด้วยพิธียกครู โดยการนำขันขึ้นครู ซึ่งประกอบด้วย ดอกไม้ หมาก เทียน ผ้าขาว ผ้าแดง ข้าวสารและเงิน วางอยู่บนขันโดกประเคนให้อาจารย์เพื่อกล่าวคำยกครู ต่อจากนั้นอาจารย์ก็กล่าวคำสรรเสริญพระพุทธรูปและพระพรหม แล้วจึงกล่าวคาถาสำหรับปัดเคราะห์ให้ออกจากตัว^๔ พร้อมกับพรมน้ำมนต์ลงบนตัวผู้ส่งเคราะห์และบนสะดวง เสร็จแล้วนำสะดวงไปวางทิ้งข้างนอกบ้านเป็นอันเสร็จพิธี

2. สูตรกัวม หรือสวดครอบ เป็นพิธีสวดพระพุทธรูปมนต์ครอบผู้ป่วยเนื่องจากผู้ป่วยเป็นไข้เรื้อรัง ผอมแห้ง รักษาไม่หาย ไม่สามารถทำงานได้ ลักษณะเช่นนี้เชื่อกันว่า “ถูกพราย” หมายถึงผู้ป่วยถูกผีตายทั้งกลมเข้าสิงคอยสูบเลือดสูบเนื้อจนผอมแห้ง ไม่มีเรี่ยวแรง ทำพิธีทางไสยศาสตร์อื่น ๆ เช่น พิธีขับไล่ผี รดน้ำมนต์ส่งเคราะห์ ฯลฯ แล้ว แต่อาการผู้ป่วยยังทรงอยู่แสดงว่าผียังสิงอยู่จึงต้องทำพิธีขั้นสุดท้าย คือ สูตรกัวม

* ใช้คู่กับแกงส้ม หมายถึง อาหารที่ใช้เป็นแบบเครื่องเช่น ลักษณะเป็นอาหารสมมติ แกงส้มอาจใช้ใบมะขามหรือใบอื่น ๆ ที่มีรสเปรี้ยว แล้วใส่พริกเกลือเข้าไป ส่วนแกงหวานอาจใช้ยอดฟักทอง ผักโขม ใสน้ำตาล หรืออาจไม่ใส่ แต่ผู้เช่นจะสมมติเอาว่าเป็นแกงหวาน (ลักษณะแบบเล่นชายของไม้ได้หุงต้มจริง)

ถ้าผ่านพิธีนี้แล้วผู้ป่วยยังไม่หายก็คงต้องตาย สูตรกัณฑ์นี้อาศัยอำนาจพระพุทธรูปขบไล่ผีให้ออกจากผู้ป่วย สถานที่ทำพิธีต้องเป็นทางสี่แพร่ง มีเฉลว 4 อันปักไว้ 4 ทิศ แล้วใช้เชือกที่ทำด้วยหญ้าสด ๆ ผูกโดยรอบ ให้ผู้ป่วยนั่งอยู่ตรงกลาง เอาบาตรพระครอบศีรษะไว้ นิมนต์พระ 4 รูป ยืนถือผ้าสังฆาฏิและผ้าจีวรองค์ละมุมทำเป็นหลังคาคกลมผู้ป่วย และมีสะตวง 4 ใบ แต่ละสะตวงมีเนื้อดิบ ปลาดิบและผักกาด มีตุงปักไว้ที่ขอบสะตวงแล้วนำไปไว้ที่โคนเสาที่ปักเฉลว พระสงฆ์สวดพระพุทธรมนต์ (พระปริตร) ขณะที่พระสงฆ์สวดก็จะประพรมน้ำมนต์ลงบนตัวผู้ป่วยด้วย ผู้ป่วยจับบาตรครอบศีรษะไว้จนกระทั่งพระสงฆ์สวดจบ³

3. พิธีสืบชะตาคน หรือต่ออายุ เป็นพิธีกรรมที่จัดขึ้นเพื่อเป็นสิริมงคลแก่ผู้สืบชะตา ช่วยขจัดสิ่งเลวร้ายทั้งหลายให้หมดไป ทั้งยังเป็นการช่วยเสริมดวงชะตาให้แข็งแรง พิธีนี้จัดขึ้นในหลายโอกาส เช่น วันเกิดงานขึ้นบ้านใหม่ หรือเมื่อหายจากการเจ็บไข้และอาจจะจัดขึ้นถ้ามีการทำนายทายทักจากหมอดูว่าดวงชะตาไม่ดี สิ่งของที่ใช้ในพิธีมีกระบอกข้าว กระบอกทราย กระบอกน้ำ สะพานลวดเงิน สะพานลวดทอง เบี้ยแถวหมากแฉว ไม้ง่ามหรือที่เรียกว่า “ไม้ค้ำ” ขนาดเล็กจำนวนเกินอายุจริง 1 อัน และไม้ค้ำความยาวเท่ากับความสูงของผู้สืบชะตา ต้นมะพร้าว กล้วย อ้อย เสือ หมอน มะพร้าวอ่อน ดอกไม้ ธูปเทียน ไม้รวกทำเป็นสะพานเล็ก ๆ บางครั้งมีจ้อสีขาว 108 อัน ปักบนต้นคา เป็นเครื่องบูชาด้วย นำไม้มาตั้งเป็นกระโจมสามขาให้กว้างพอที่จะวางสะตวง วางสิ่งของที่นำมาประกอบพิธีและผู้สืบชะตาเข้าไปนั่งตรงกลางได้⁴ บางท้องถิ่นจะแขวนตุงคำคิงลงมาจากยอดกระโจมด้วย ใช้ด้ายสายสิญจน์พันรอบศีรษะของผู้สืบชะตาโยงไปยังขากระโจมทั้ง 3 แล้วโยงสายสิญจน์กับบาตรน้ำมนต์ พระพุทธรูปและพระสงฆ์ที่รับนิมนต์มาจะถือสายสิญจน์ไว้ขณะสวดพระปริตร พิธีเริ่มด้วยการบูชาท้าวทั้งสี่ จากนั้นพระสงฆ์สวดมนต์สวดพระปริตร สวดชยันโต ให้ศีล ให้พร จบแล้วใช้ด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือให้ผู้สืบชะตา ส่วนมะพร้าวให้นำไปปลุกไว้ที่วัด เสร็จแล้วถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์มีธรรมเทศนา 1 กัณฑ์ เป็นเสร็จพิธี⁵

4. การทำบุญข้าวคู่อายุ คือ การทำบุญเพื่อความอยู่เย็นเป็นสุข นิยมทำกันในวันที่ 16 เมษายนของทุกปี หรือเรียกว่า “วันปากปี” ถือว่าเมื่อทำแล้วสามารถคุ้มครองได้ตลอดทั้งปี โดยบูชาด้วยเครื่องบูชาเท่าอายุและเพิ่มอีก 3 เป็นการต่ออายุ ประกอบด้วย กล้วย อ้อย มะพร้าว ผลไม้ ขนมต้ม อาหารคาวหวาน ดอกไม้ ธูป เทียน กระบอกน้ำ ข้าว หมาก เมี่ยง บุหรี่ จ้อสีขาวกับตุงติดบนไม้ก้านเดียวกัน จ้อติดอยู่ข้างบน ส่วนตุงอยู่ข้างล่าง เครื่องบูชาเหล่านี้บรรจุลงในสะตวงซึ่งมีใบขนุน ใบแก้ว ใบโชค ใบทับทิม ใบเงิน ใบทอง ใบนากรองพื้นอยู่ บางครั้งอาจมีการบูชาประทีป มีสี่สาย (สี่ประทีป) ยาวเท่ากับตัวผู้บูชา เช่นน้ำมันพืชสำหรับแขวนจุดบูชาหน้าพระประธาน³

5. การก่อเจดีย์ ในภาคเหนือมีการทำบุญด้วยการก่อเจดีย์ถวายวัดนิยมทำกัน 3 ลักษณะ คือ การก่อเจดีย์ทรายวันสงกรานต์ มีการขนทรายจากแม่น้ำใกล้บ้านไปยังวัดในวันที่สองของวันสงกรานต์ หรือที่เรียกว่า “วันเนา” โดยก่อเป็นรูปเจดีย์ประดับด้วยจ้อและตุงแบบต่าง ๆ ส่วนมากเป็นจ้อและตุงขนาดเล็ก ๆ สีต่าง ๆ และอาจจะมีตุงแบบอื่นอีก เช่น ตุงดอกบัว ตุงปั้ง เป็นต้น หรืออาจจะก่อเจดีย์ทรายเพื่อสะเดาะเคราะห์ มักจะก่อเป็นเจดีย์ขนาดเล็ก ๆ จำนวนเท่าอายุของผู้สะเดาะเคราะห์ มีตุงและจ้อปักที่ยอดเจดีย์โดยมีอาจารย์เป็น

ผู้ทำพิธี และการก่อกเจดีย์ทรายนี้ยังอาจทำเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ผู้ตายที่ตายด้วยสาเหตุที่ผิดปกติ เชื่อว่าด้วยอาณิสยสิ่งนี้จะช่วยให้ผู้ตายพ้นจากบาปกรรมและได้ไปผูกไปเกิด¹⁴

6. พิธีเกี่ยวกับการตาย มีการนำธมาใช้ในพิธีศพ คือ เมื่อขบวนศพเคลื่อนไปยังป่าช้าก็จะมีกรถือคางสามหางนำหน้าขบวนศพและเผาไปพร้อมกับศพ อีกพิธีกรรมหนึ่งซึ่งปัจจุบันก็ยังถือปฏิบัติกันอยู่คือเมื่อมีการตายด้วยสาเหตุที่ผิดปกติญาติพี่น้องของผู้ตายจะต้องนำคางสี่แฉงไปปักไว้ที่สถานที่ที่ผู้ตายเสียชีวิต บางครั้งมีการนำคางเหล็ก คางทองหรือรูปหงส์ไปปักไว้ที่โคนเสาคางด้วย เพื่ออุทิศส่วนกุศลไปให้ผู้ตาย เพราะการตายแบบนี้ถือว่ามิวิบากกรรมมากต้องนำสิ่งของดังกล่าวไปอุทิศให้เชื่อว่าได้บุญแรง และไม่ว่าจะตายด้วยสาเหตุใดก็ตามจะต้องมีพิธีกรรมอย่างหนึ่งที่เรียกว่า “การถอน” เช่น ถอนศพ ถอนที่ตายโหง พิธีนี้ จะต้องนำสะตวงกว้าง 1 คืบ รวม 4 ใบ ใส่เครื่อง 4 จ้อขาว 4* ทุกสะตวงมาทำพิธีถอนเสียดทุกครั้ง³ การนำคางมาใช้ในการประกอบพิธีศพ หรือพิธีอื่น ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับการตายนี้ชาวไทยใหญ่ในจังหวัดแม่ฮ่องสอนก็มีการปฏิบัติกันเป็นประเพณีเช่นกันคือ เมื่อตายครบ 7 วัน ญาติพี่น้องจะนำคางไปทำพิธีอุทิศส่วนกุศลไปให้ผู้ตายและจะทำอีกเมื่อถึงเดือน 11 ระหว่างวันขึ้น 1 ค่ำ ถึง 14 ค่ำ ที่เรียกว่า “แสนชอมโกจา”¹

7. การขึ้นท้าวทั้งสี่ เป็นพิธีที่จัดขึ้นเพื่อบอกกล่าวท้าวจตุโลกบาลให้ทราบว่าจะมีการจัดมงคลพิธีขึ้น เช่น การบวชเณร การฉลองถาวรวัตถุในวัด และการขึ้นบ้านใหม่⁷ เป็นต้น สถานที่ประกอบพิธีคือ ด้านทิศตะวันตกของบ้านหรือหัวนอนของบ้าน โดยปักเสาไม้หรือท่อนกล้วยสูงเลยเอวขึ้นไป ผูกหรือปักไม้ยื่นออกทั้ง 4 ทิศ แล้วทำฐานวางสะตวงไว้ที่ปลายไม้ จากนั้นทำสะตวงด้วยกาบกล้วยเป็นรูปสี่เหลี่ยมกว้างประมาณคืบเศษ วางดอกไม้ รูป เทียน หมาก เมี่ยง บุหรี่ อาหารคาวหวาน กล้วย อ้อย ลงในสะตวง 6 ใบ แต่ละสะตวงประดับด้วยจ้อสีต่าง ๆ เมื่อเตรียมเครื่องบูชาพร้อมแล้วอาจารย์ผู้ประกอบพิธีจะกล่าวอัญเชิญเทวดา ท้าวจตุโลกบาล พระอินทร์และนางธรณีมารับเครื่องบูชาและขอให้คุ้มครองปกป้องรักษาผู้ที่มาร่วมพิธีให้ปลอดภัยจากอันตรายต่าง ๆ⁷ และให้เกิดสิริมงคลแก่ทุกคน⁸

8. การตั้งธรรมหลวง คือ ประเพณีการเทศน์มหาชาติ ทางภาคเหนือมีเทศกาลฟังเทศน์ในเดือน 12 และยังมีเทศกาลฟังเทศน์กันอีกในเดือน 3-4 เนื่องในโอกาสต่าง ๆ เช่น งานศพ งานปอยหลวง งานบวชนาค และงานผูกพัทธสีมา ซึ่งจะเทศน์เฉพาะกัณฑ์ที่ชอบฟังกัน (หากเป็นงานใหญ่ การตั้งธรรมหลวงนั้นจะต้องเทศน์ครบทั้ง 12 กัณฑ์) ในงานนี้จะต้องการประดับตกแต่งสถานที่และเครื่องบูชาอย่างสวยงาม ทางเข้าวัดสองข้างทางปักคางใจเป็นระยะ ๆ ที่ซุ้มประตูทำเป็นซุ้มป่าช้าตราชาติจักรงที่หน้าวิหาร ผังต้นกล้วย ต้นอ้อย** มีโคมหางผูกไว้ที่ปลายไม้ไผ่สามารรถชักขึ้นลงได้ ภายในวิหารแขวนกระดาษเป็นรูป ช้าง ม้า วัว ควาย ช้างหญิง ช้างชาย อย่างละ 100 ภาพ ดอกปبيبแห้งทำเป็นแผงแขวนรอบธรรมาสน์ ธรรมาสน์จักรชาติตั้ง

* เครื่องบูชาอย่างละ 4 ชิ้น ธงสีขาว 4 ผืน

** ต้นกล้วย ต้นอ้อยมีที่ที่ซุ้มประตูป่า หน้าวิหาร และตกแต่งภายในวิหาร ทำให้เหมือนกับป่า

บาตรน้ำมันต์หน้าพระประธาน ผูกสายสิญจน์โยงเข้าไปในธรรมาสน์ สำหรับเครื่องบูชามีเทียน ดอกบัว ประทีป ตุง อย่างละ 1,000 หรืออาจจะทำเป็นธงราวก็ได้

9. งานปอยหลวง เป็นงานที่จัดขึ้นเพื่อเฉลิมฉลองสิ่งปลูกสร้างภายในวัดหรือสาธารณะประโยชน์ต่าง ๆ เช่น วิหาร โบสถ์ หล่อพระพุทธรูป ซ่อมแซมปูชนียวัตถุของวัด^๑ สร้างกำแพงวัด^๒ โรงเรียน สะพาน^๓ เป็นต้น สิ่งก่อสร้างเหล่านี้เมื่อสร้างเสร็จจึงต้องมีการทำบุญฉลองและถวายทานเป็นสมบัติของวัด มักจัดงานกันในเดือนกุมภาพันธ์ถึงเดือนพฤษภาคม ซึ่งเป็นระยะเวลาที่ชาวบ้านเก็บเกี่ยวแล้ว งานนี้มีตั้งแต่ 3 วัน ถึง 7 วัน ขึ้นอยู่กับฐานะของวัด เนื่องจากงานนี้เป็นงานใหญ่จะต้องมีการเตรียมงานไว้ล่วงหน้า ซึ่งวัดเจ้าภาพต้องเตรียมต้อนรับศรัทธาจากวัดอื่น ๆ ที่เชิญให้มาร่วมงาน ก่อนวันงาน 1 วัน เรียกว่า “วันดา” เป็นวันที่ชาวบ้านนำเครื่องไทยทานมารวมกันและช่วยกันตกแต่งให้สวยงาม ในวันนี้ยังมีการทานตุงโดยจะนำไปปักไว้ที่สองข้างทางเข้าวัดและอัญเชิญพระมหาเถรอุปกุศจากเกาะทรายที่ท่าน้ำใกล้วัดมาไว้ที่หออุปกุศภายในวัด เพราะเชื่อว่าจะช่วยให้ปลอดภัยปราศจากเหตุร้ายต่าง ๆ เมื่อเสร็จงานจึงอัญเชิญกลับ^๔ วัดที่จัดงานปอยหลวงมักมีมหรสพสมโภชในตอนกลางคืนตั้งแต่วันเริ่มงานเป็นต้นไป และในวันสุดท้ายมีการแห่เครื่องไทยทานหรือที่เรียกว่า “แห่คร้วทาน”^๕ ซึ่งจะเป็นคร้วทานจากวัดอื่น ๆ ที่มาร่วมงาน แต่ละวัดจะจัดตกแต่งคร้วทานและจัดขบวนแห่กันมา^๖ เมื่อถึงวัดทางวัดจะนำธงประจำวัดซึ่งเป็นธงรูปสามเหลี่ยมผืนใหญ่ พร้อมทั้งพานดอกไม้ธูป เทียน ออกไปรับคร้วทาน^๗ ช่างฟ้อนประจำวัดก็จะฟ้อนรับคร้วทานด้วย วัดเจ้าภาพต้องจัด “กัณฑ์รับหัววัด” ไว้ถวายพระสงฆ์ที่มารับขบวนแห่คร้วทานของวัดต่าง ๆ เมื่อนำเครื่องไทยทานมาถวายแล้วพระผู้อาวุโสหรือพระที่ชาวบ้านเคารพนับถือจะเป็นผู้ให้ศีลให้พร ส่วนคร้วทานของผู้ที่มีจิตศรัทธาในหมู่บ้านนั้นจะแห่กันในตอนเย็นในคืนสุดท้ายหลังจากที่พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์แล้วจะมีสวดอบรมสมโภชเรียกว่า “สวดเบิก” และมีการเทศน์อานิสงส์การก่อสร้าง วันรุ่งขึ้นมีการตักบาตรถวายภัตตาหารและกล่าวโอกาสเวรทานสิ่งก่อสร้างนั้น แล้วถวายไทยทานพระสงฆ์ที่มาร่วมพิธี พระสงฆ์ให้พรเป็นเสร็จพิธี^๘

10. การสืบชะตาเมือง คือ การทำบุญเมือง นับเป็นประเพณีเก่าแก่ที่เมืองเชียงใหม่แต่เดิมนั้นทำเป็นประจำทุกปี ถึงกับมีการตั้งบุคคลที่มีคุณวุฒิในทางนี้ขึ้นทำหน้าที่ในการทำบุญเมืองเรียกว่า “อาจารย์เมือง” การจัดพิธีสืบชะตาเมืองมักจัดขึ้นด้วยสาเหตุ 2 ประการ คือ ประการแรก บ้านเมืองประสบภัยพิบัติต่าง ๆ ข้าราชการมหากแพงหรือเกิดศึกสงคราม จึงต้องจัดเป็นพิธีใหญ่ เพื่อขับไล่สิ่งอัปมงคลต่าง ๆ ออกจากเมือง ประการที่สอง จัดขึ้นเป็นประจำทุกปี เพื่อความเป็นสิริมงคล พิธีการทำบุญไม่ยุ่งยากเท่ากับประการแรก^๑ สถานที่ที่ทำพิธีมักทำกันในส่วนที่เป็นศรีเมืองหรือบริเวณหลักเมือง เช่น ที่จังหวัดลำปางก็เคยจัดพิธีที่ศาลหลักเมือง แต่ในปัจจุบันได้เลิกพิธีกรรมนี้ไปแล้ว^๒ ส่วนที่จังหวัดเชียงใหม่ก็ได้มีการฟื้นฟูและนำมาปฏิบัติกันอีกโดยกำหนดทำกันในเดือน 9 ของทุกปี ตามสถานที่ต่าง ๆ ดังที่เคยจัดกันมาในสมัยโบราณ คือ กลางเวียงเชียงใหม่ ประดู่เชียงใหม่ ประดู่ข้างเผือก ประดู่ท่าแพ ประดู่สวนดอก ประดู่สวนปรง แจ่งศรีภูมิ แจ่งขะต๋ำ แจ่งกู่เฮือง แจ่งหัวริน^๓ นอกจากนี้ยังจัดให้มีการบูชาอารักษ์ต่าง ๆ ของเมืองเชียงใหม่ รวมทั้งปูชนียวัตถุ ปูชนียสถานต่าง ๆ พิธีสืบชะตาเมืองนี้มีพิธีกรรมทั้งการพลีบูชาและศาสนพิธี มีการเช่นสรวงด้วยเครื่องบูชาประกอบด้วยสิ่งของและ

โภชนาหารต่าง ๆ ซึ่งการกำหนดจำนวนของเครื่องบูชาจะแตกต่างกันตามแต่ว่าจะบูชาอะไร ตัวอย่างเช่น ที่กลางเวียงเชียงใหม่ บูชาด้วยจ้อขาว 100 อัน ประตู่เวียงทั้งห้าแห่งละ 8 อัน มุมเมืองทั้งสี่แห่งละ 100 อัน สะคือเมือง 8 อัน ดันยางหลวง 4 อัน กุมภัณฑ์ 2 คน บูชาจ้อขาว 8 อัน จ้อแดง 8 อัน ช้าง 8 เชือก แต่ละเชือกบูชาจ้อแดง 1 อัน อารักษ์แม่ปิงบูชาจ้อขาว 8 อัน ในทางศาสนพิธีนั้นหลังจากพิธีขึ้นท้าวทั้งสี่แล้ว พระสงฆ์ที่รับนิมนต์เจริญพระพุทธมนตร์ แสดงธรรมเทศนาเสร็จแล้วถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์ ถวายเครื่องไทยทาน เมื่อพระสงฆ์อนุโมทนาแล้วประพรมน้ำพระพุทธมนต์เป็นเสร็จพิธี³

สรุป

ตุ้ง หมายถึง ธงที่ใช้ในพิธีกรรมต่าง ๆ โดยทั่วไป แต่ถ้าเรียกอย่างเฉพาะเจาะจงแล้ว คำว่าตุ้งใช้เรียกผืนธงรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าผืนยาว ส่วนคำว่าจ้อหมายถึงธงรูปสามเหลี่ยม ทั้งจ้อและตุ้งมีชื่อเรียกแตกต่างกันออกไปอีก ตามรูปทรงและลักษณะการใช้งานของตุ้งหรือจ้อนั้น

รูปแบบของตุ้งมีลักษณะแตกต่างกันโดยมีปัจจัยต่าง ๆ ที่เป็นตัวกำหนด ดังนี้

1. ฐานะทางสังคมของผู้เป็นเจ้าของพิธี ธงที่ทำด้วยวัสดุมีค่า ต้องใช้ทุนทรัพย์มาก เช่น ตุ้งเงิน ตุ้งคำหรือตุ้งกระด้าง ซึ่งเป็นตุ้งขนาดใหญ่ ต้องอาศัยความละเอียดประณีตและฝีมือของช่าง รวมถึงอำนาจในการสร้างสิ่งเหล่านั้นด้วย ซึ่งหมายความว่าผู้เป็นเจ้าของควรต้องเป็นผู้มีฐานะดีหรือเป็นบุคคลที่สังคมยกย่อง ได้แก่ เจ้าอาวาส เจ้าเมืองหรือกษัตริย์ ส่วนคนธรรมดาใช้ตุ้งที่ทำจากวัสดุราคาถูกและหาง่าย เช่น กระดาษ เศษผ้า หรือวัสดุอื่น ๆ ทดแทน เช่น การใช้กระดาษเงิน กระดาษทอง ปิดทับลงบนแผ่นไม้ที่ตัดเป็นรูปตุ้งแทนตุ้งเงิน ตุ้งคำ เป็นต้น

2. วัสดุและความสามารถของช่างในท้องถิ่นในการนำวัสดุที่มีมาประดิษฐ์ตุ้งโดยใช้เทคนิควิธีการต่าง ๆ ทำให้รูปแบบของตุ้งในแต่ละท้องถิ่นแตกต่างกันออกไป เช่น ชาวไทยลื้อ ในอำเภอเชียงคำ จังหวัดพะเยามีฝีมือในการทอผ้า ตุ้งส่วนมากจึงทำจากผ้าทอ มีลวดลายเป็นแบบเฉพาะตัว หรือช่างชาวไทยใหญ่ในจังหวัดแม่ฮ่องสอน มีชื่อเสียงในการแกะสลักไม้ จึงพบว่ามีตุ้งกระด้างทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็กสลักลวดลายอลังการอยู่ทั่วไปในเขตจังหวัดแม่ฮ่องสอน แต่โดยทั่ว ๆ ไปแล้วตุ้งที่ทำจากการตกแต่งผืนผ้าและแผ่นกระดาษนิยมทำกันมากเพราะคนส่วนใหญ่สามารถคิดประดิษฐ์ลวดลายหรือวิธีการตามที่ต้องการได้ เช่น การใช้กระดาษสี กระดาษเงิน กระดาษทอง นำมาตัด ฉลุเป็นลวดลายประดับบนผืนผ้าหรือแผ่นกระดาษ หรือจะประดิษฐ์ด้วยเศษวัสดุต่าง ๆ หรือผูกหรือสานเส้นด้าย เป็นต้น แบบใดที่ประดิษฐ์แล้วคงงามก็เกิดการเลียนแบบกลายเป็นรูปแบบที่นิยมทำกันต่อ ๆ มา

3. พื้นฐานความเชื่อของคนในสังคมเป็นองค์ประกอบสำคัญอย่างหนึ่งในการกำหนดรูปแบบตุ้งที่ใช้

ในพิธีกรรมต่าง ๆ เป็นต้นว่า มีความเชื่อว่าการทำบุญด้วยดิน น้ำ ไม้ เหล็ก ทราช ทองเหลือง ทองคำ เงิน ข้าวเปลือก ข้าวสาร ได้อานิสงส์มาก ผู้ที่ตายโหงถึงว่ามีวิบากกรรมมาก จะพ้นกรรมได้ก็ต่อเมื่อญาติพี่น้อง อุทิศสิ่งของเหล่านี้ไปให้ อาจจะเป็นเจดีย์ทราช เจดีย์ข้าวเปลือก เจดีย์ข้าวสาร หรืออาจจะนำสิ่งของเหล่านี้มา ประดับบนแผ่นตุงไม้เป็นตุงแบบต่าง ๆ ได้แก่ ตุงเงิน ตุงคำ ตุงเหล็ก ตุงทอง ตุงข้าวเปลือก ตุงข้าวสาร ตุงดิน และตุงทราช ความเชื่อเรื่องจำนวนนับ เช่น จำนวนที่เป็นมงคล มีการทำตุง จำนวน 108 หรือจำนวนที่ แสดงว่ามากมาย เช่น จำนวน 100, 1,000 เป็นต้น นอกจากนี้ จำนวนของตุงที่ใช้ยังใช้ตามกำลังของเทวดาที่บูชา เช่น พระอาทิตย์กำลัง 6 พระจันทร์กำลัง 15 พระอังคารกำลัง 8 พระพุธกำลัง 17 พระพฤหัสบดีกำลัง 19 พระศุกร์กำลัง 21 พระเสาร์กำลัง 10 พระราหูกำลัง 12 พระเกตุกำลัง 9 ในพิธีส่งดาวนพเคราะห์ต้องจัดเตรียม เครื่องบูชาซึ่งรวมถึงตุงจำนวนเท่ากับกำลังของนพเคราะห์แต่ละองค์ จำนวนตุงที่ใช้นี้อาจารย์ผู้ทำพิธีเป็นผู้ กำหนด จำนวนการใช้ตุงในพิธีต่าง ๆ ที่รวบรวมได้มี 1, 4, 6, 8, 9, 10, 12, 15, 17, 19, 21, 100, 108, และ 1,000 ในบางพิธีกำหนดสีของตุงด้วย เช่น ในพิธีขึ้นท้าวทั้งสี่ พระอินทร์บูชาด้วยจ้อสีเขียว ท้าวธตรฐ บูชาด้วยจ้อสีขาว ท้าววิรุฬหกบูชาด้วยจ้อสีเหลือง ท้าววิรุฬักษ์บูชาด้วยจ้อสีแดง ท้าวกุเวรบูชาด้วยจ้อสีดำ และนางธณีนุชาด้วยจ้อสีขาว นอกจากนี้ยังมีการกำหนดขนาดอีก เช่น ตุงค่ากิง เป็นต้น

ตุงและจ้อที่ใช้ในพิธีต่าง ๆ ไม่ว่าจะด้วยจุดมุ่งหมายใดก็ตาม ไม่มีข้อจำกัดว่าแบบใดใช้ในพิธีมงคล หรืออัปมงคล ความแตกต่างของการใช้ตุงและจ้อในแต่ละพิธีขึ้นอยู่กับลักษณะการใช้ เช่น การกำหนดจำนวน ขนาด สีและชนิดของตุง มีข้อสังเกตว่าพิธีเกี่ยวกับการตายบางพิธีมีการกำหนดรูปแบบค่อนข้างแน่ชัด เช่น ตุงสามหางใช้ถือนำหน้าขบวนศพ ตุงเหล็กตุงทองใช้อุทิศส่วนกุศลให้ผู้ตายด้วยสาเหตุที่ผิดปกติ และตุงสีแดงใช้ ปักบริเวณที่มีการตายนั่น แต่ถ้าหากเป็นการถวายตุงเป็นพุทธบูชา โดยทั่วไปแล้วมักมีรูปแบบไม่จำกัด อาจใช้ตุง หรือจ้อก็ได้ตามแต่ผู้บูชาจะออกแบบทำกัน เช่น ตุงโย ตุงใจ ตุงเบิ่ง ตุงดอกบัว ตุงกัม ตุงกระด้างและจ้อ นำทาน เป็นต้น จึงอาจกล่าวได้ว่าตุงที่ใช้ในพิธีกรรมที่เป็นมงคลนั้นสามารถพัฒนารูปแบบต่อไปได้อย่างไม่ จำกัด แต่ถ้าหากเป็นพิธีเกี่ยวกับการตายแล้วจะทำกันเป็นแบบแผนที่แน่นอนตามความเชื่อที่สืบต่อกันมา

ผลจากการศึกษาเรื่องตุงกระด้างในจังหวัดลำปางสรุปได้ดังนี้ คือ

1. รูปแบบแผ่นตุงกระด้าง แบ่งได้เป็น 4 รูปแบบ คือ

แบบที่ 1 แผ่นตุงกระด้างที่มีส่วนบนกว้างกว่าส่วนล่าง ส่วนบนมีส่วนที่คอดเข้าไป ส่วนล่างเกือบ ถึงปลายสุดโค้งออกมาช่วงหนึ่งแล้วค่อยเรียบเล็กลง ปลายบนและปลายล่างโค้งแหลม บนแผ่นตุงกระด้างแบบนี้ นิยมสลักทวลายพันธุ์พฤษภษาและรูปเทพนม มีอยู่ 1 แผ่น สลักเป็นรูปหม้อดอก นอกจากนี้ในจังหวัดลำปาง แล้วยังพบว่า เป็นรูปแบบที่นิยมทำกันในจังหวัดน่าน ส่วนจังหวัดอื่น ๆ พบที่พะเยาและเชียงใหม่

แบบที่ 2 แผ่นตุงกระด้างแผ่นยาว ความกว้างเสมอกัน บางแผ่นกว้างออกเล็กน้อยปลายบนและ ปลายล่างโค้งแหลม นิยมสลักเป็นรูปนาค 2 หรือ 4 ตัว ลำตัวไขว้กัน ส่วนหัวนาคบางครั้งทำให้โค้งออก ทำให้รูปทรงตอนบนของแผ่นตุงขยายกว้างขึ้นด้วย ตุงกระด้างรูปแบบนี้นิยมทำที่จังหวัดแพร่ รูปนาคอาจเพิ่ม

เป็น 6 หรือ 8 ตัว ลำตัวไขว้กันอย่างซับซ้อน ที่จังหวัดพะเยาพบว่ามียุงกระด้างรูปแบบนี้เช่นกัน

แบบที่ 3 แผ่นดุงกระด้างแผ่นยาว ปลายบนและปลายล่างเรียวแหลม ลายใบไม้ที่ขอบแผ่นดุงแผ่กว้างออกทั้งสองข้างที่ส่วนบนและส่วนล่างแผ่นดุง ลวดลายภายในแผ่นดุงมีทั้งที่เป็นลายพันธุ์พญาและรูปนาค 2 ตัว หรือ 4 ตัว ลำตัวไขว้กัน ส่วนที่แผ่กว้างนั้นเกิดจากการแผ่กว้างของส่วนหัว และหางนาคซึ่งอาจเกิดจากการต่อแผ่นไม้เพื่อสลักในส่วนนี้ ดุงกระด้างแบบนี้พบแต่ที่วัดพระธาตุลำปางหลวง

แบบที่ 4 แผ่นดุงกระด้างแผ่นยาว ปลายบนและปลายล่างโค้งแหลม ลายใบไม้ที่ขอบแผ่นดุงแผ่กว้างออกทั้งสองข้าง ตอนบน ตอนกลางและตอนล่างของแผ่นดุงมักสลักเป็นลายพันธุ์พญา จังหวัดแม่ฮ่องสอนนิยมทำดุงกระด้างแบบนี้มาก ส่วนที่เชียงใหม่และแพร่ก็พบเช่นกัน

แผ่นดุงกระด้างแบบที่ 1 น่าจะเป็นการเลียนแบบผืนดุงที่ทำจากวัสดุอื่น ๆ ซึ่งอาจจะมีการพัฒนารูปแบบมาก่อน เพื่อประโยชน์ในการใช้สอยและความสวยงาม จึงมีการตกแต่งส่วนที่ใช้แขวนทั้งส่วนบนและส่วนล่าง ส่วนแผ่นดุงกระด้างแบบที่ 2 ทำตามรูปทรงของแผ่นไม้เลียนแบบดุงผ้าผืนยาว ส่วนแบบที่ 3 และ 4 นั้นน่าจะเกิดจากการพัฒนารูปแบบทางศิลปะบนแผ่นดุงกระด้างจากแผ่นดุงกระด้างแบบที่ 2 เป็นแบบที่ 3 และแบบที่ 4 ตามลำดับ

2. เสาดุงประกอบด้วยส่วนที่เป็นฉัตร รูปหัวเสา ตัวเสาและฐานเสา ดังนี้

2.1 ฉัตร เป็นองค์ประกอบส่วนบนสุดของเสาดุง ทำเป็นฉัตรชั้นเดียว 3 ชั้น และ 5 ชั้น มีทั้งฉัตรไม้และฉัตรโลหะ ความสำคัญของฉัตรคู่น้อยกว่าส่วนผืนดุง ดังนั้น จึงมีลักษณะเป็นเพียงส่วนประกอบของเสาดุงเท่านั้น จากการศึกษาเอกสารโบราณมีการกล่าวถึงการบูชาด้วยธง ซึ่งมีกจะใช้ควบคู่กับฉัตรเสมอ แต่ในปัจจุบันทางภาคเหนือคงเหลือแต่การบูชาด้วยดุงผืนเล็ก ร่วมกับดอกไม้ ธูปเทียน ต่างกับชาวพม่าและไทยใหญ่ในประเทศพม่า ซึ่งยังคงมีเครื่องบูชาเป็นฉัตรที่ทำเป็นร่มคันเล็ก ใช้นูชาพุ่มกับดุง

2.2 รูปหัวเสา มีทั้งที่เป็นรูปคนในท่านั่งหรือยืนเหนือฐานบัวได้ฉัตร หรืออยู่ภายในซุ้ม บางทีเป็นรูปเทพนม เสาดุงบางเสารูปหัวเสาทำเป็นเพียงรูปดอกบัวตูม นอกจากนี้ยังมีเสาดุงจำนวนหนึ่งทำรูปหัวเสาเป็นรูปหงส์หรือนกหัสดีลิงค์ ลักษณะเป็นรูปสัตว์ปีกอยู่ส่วนบนของยอดเสานี้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ด้านรูปแบบระหว่างดุงกระด้างและดุงใจ ซึ่งผืนดุงทำด้วยผืนผ้าหรือกระดาษ อันสืบเนื่องมาจากความเชื่อเรื่องนกกหัสดีลิงค์ซึ่งมีมาก่อน ต่อมาหงส์ซึ่งเป็นสัตว์ในวรรณคดีทางพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ได้ถูกปรับให้เข้ากับความเชื่อดั้งเดิม ซึ่งเชื่อกันว่าหงส์สามารถนำขึ้นสวรรค์ได้ ชนชาติต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น ลังกา เขมร มอญ พม่า ชาว และบาห์ลี ก็มีความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องนกกหัสดีลิงค์มาก่อนเช่นกัน เห็นได้จากการสร้างรูปหงส์ไว้ตามศาสนสถานต่าง ๆ⁵ ดังนั้นจึงสรุปได้ว่ารูปหงส์และนกหัสดีลิงค์มีความหมายถึงการนำขึ้นสวรรค์ ในกลุ่มคนไทยเผ่าต่าง ๆ ก็มีความเชื่อว่านกที่เกาะบนเสาดุงสามารถช่วยนำวิญญาณผู้ตายขึ้นสวรรค์ได้เช่นกัน

2.3 เสาดุง ทำเป็นเสารูปทรงต่าง ๆ คือ เสาทรงกลม เสาสี่เหลี่ยมและเสาแปดเหลี่ยม มีแท่งไม้กลึงแท่งไม้รูปปลีมีแท่งไม้กลม แท่งไม้สี่เหลี่ยม หรือไม้แกะสลัก สำหรับยึดแผ่นดุงเป็นระยะ ๆ

2.4 ฐานเสา มี 2 ลักษณะคือ ฐานเสาที่ฝังติดไว้บนพื้นดินหรือพื้นวิหาร และเสาที่มีฐานสำหรับตั้ง

เหนือพื้น บางครั้งทำเป็นรูปสัตว์ เช่น รูปช้าง โดยใช้เป็นตัววางน้ำหนักด้วย

จะเห็นว่าส่วนประกอบหลักของตุ๊กกระด้าง คือ แผ่นตุง เสาตุง ฉัตร และนก นั้น มีลักษณะเช่นเดียวกับตุ๊กที่ผืนตุงทำด้วยผ้าหรือกระดาษ ด้วยเหตุที่ผู้สร้างต้องการความคงทนถาวรจึงมีการนำวัสดุที่คงทนมาใช้ทำผืนตุง ทั้งยังสามารถตกแต่งลวดลายได้อย่างวิจิตรสวยงาม อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะเป็แผ่นตุงแบบใดต่างก็ทำขึ้นด้วยคติความเชื่อเดียวกัน

ปัจจุบันหลายจังหวัดในภาคเหนือพยายามที่จะฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมในท้องถิ่นของตนขึ้น ตุ๊กกระด้างและตุ๊กแบบอื่น ๆ ได้ถูกนำมาแทนแทนในพิธีสำคัญต่าง ๆ ผลจากการศึกษาเรื่องคติความเชื่อและรูปแบบตุ๊กกระด้างที่พบในจังหวัดลำปางนี้ คงเป็นส่วนหนึ่งที่ช่วยเน้นให้เห็นถึงคุณค่าซึ่งจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการอนุรักษ์โบราณวัตถุเหล่านี้ไว้ นอกจากนี้ยังสามารถใช้เป็นแนวทางในการพัฒนารูปแบบตุ๊กกระด้างต่อไปด้วย

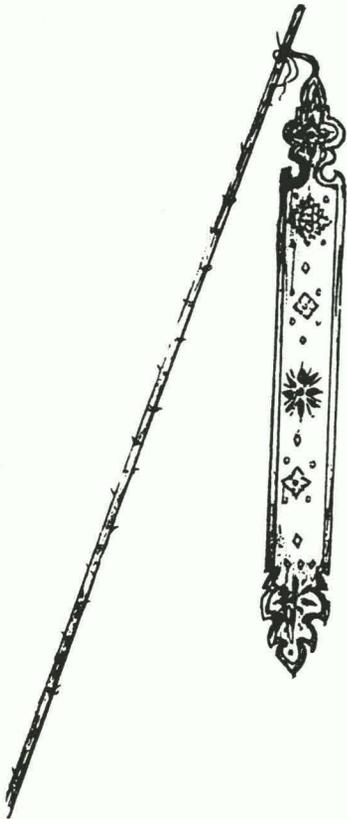
คำขอบคุณ

ผู้วิจัยขอขอบคุณมูลนิธิเจมส์ เอช ดับเบิลยู ทอมป์สัน และโบราณคดีทัศนมาตรที่ให้การสนับสนุนด้านเงินทุนในการวิจัย และขอขอบคุณ ผศ.ดร.ผาสุข อินทราวุธ ผศ.สินชัย กระบวนแสง ดร.มรว.สุริยวดี สุขสวัสดิ์ คุณกรณิการ์ วัฒนเกษม คุณสุรียรัตน์ ชาญคำ คุณพิศาล ทิพรัตน์ คุณสิงห์แก้ว มโนเพชร คุณเผ่าทอง ทองเจือ คุณทองศักดิ์ ชาญวงษ์ คุณไพฑูรย์ เวทการ คุณภาสกร โทณะวณิก คุณวัชรินทร์ รุจิอดิศัย และคุณสุณี ศิริพานิช ที่ได้ช่วยเหลือในการสำรวจเก็บข้อมูล

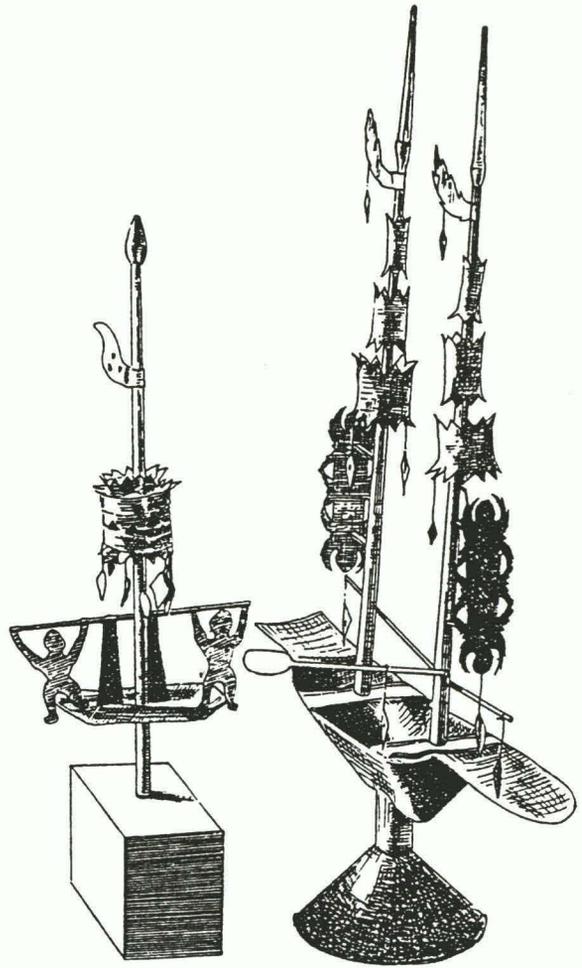
เอกสารอ้างอิง

1. โชติสุรรัตน์, สงวน. ตุ๊ก. *วัฒนธรรมไทย*, 2506, 3(4), 22- 23, 25- 27, 60- 61, 285- 290, 337.
2. ทิพรัตน์, พิศาล. ตุ๊ก ชง คำข่อน ตะขุ่น. *สูจิบัตรนิทรรศการเผยแพร่ผลงานของบุคลากรทางวัฒนธรรม ณ หอวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยล้านนา วิทยาลัยครูเชียงใหม่, ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่และศูนย์ศิลปวัฒนธรรม วิทยาลัยครูเชียงใหม่, (ม.ป.ท.), 2529, 29- 30, 36.*
3. พยอมยงค์, มณี และคณะ. *พิธีกรรมล้านนาไทย. ทรัพย์การพิมพ์, เชียงใหม่, 2529, 30, 37, 62- 73.*
4. มนวิฑูร, แสง. *ตุ๊ก,สมบัติศิลปจากบริเวณเขื่อนภูมิพล. กรมศิลปากร, กรุงเทพฯ, 2515, 45- 46,50.*
5. มโนเพชร, สิงห์แก้ว. *ตุ๊กกระดาษ. สูจิบัตรนิทรรศการเผยแพร่ผลงานของบุคลากรทางวัฒนธรรม ณ หอวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยล้านนา วิทยาลัยครูเชียงใหม่, ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่และศูนย์*

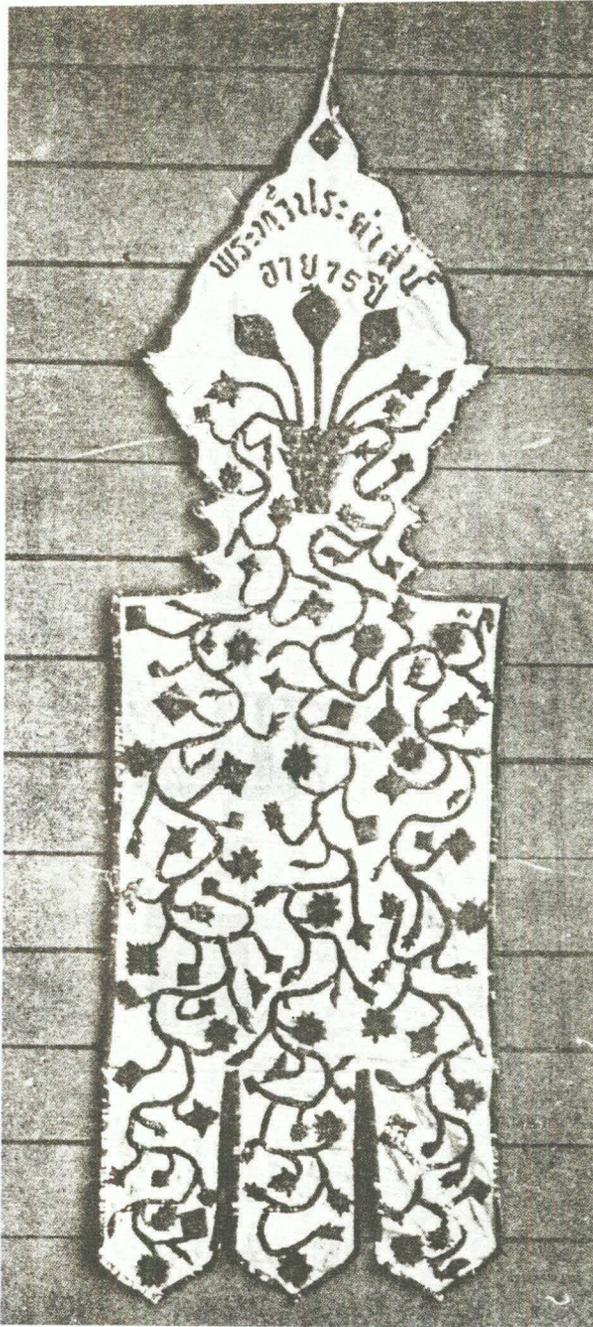
- ศิลปวัฒนธรรม วิทยาลัยครูเชียงใหม่, (ม.ป.ท.), 2529, 9- 13.
6. รักพงษ์, ประชัน. ประเพณีพื้นบ้านกับการพัฒนาท้องถิ่น. ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดลำปาง, (ม.ป.ป.), 56- 57, 61- 63.
 7. รุ่งเรืองศรี, อุดม. วรรณกรรมล้านนา. พิมพ์ครั้งที่ 2, โครงการตำรามหาวิทยาลัยเชียงใหม่, เชียงใหม่, 2528, 223- 225.
 8. เลิศพิริยกุลมล, ไพโรธ. คติชาวบ้านล้านนาไทย. สุริวงศบุคเซ็นเตอร์, เชียงใหม่, 161, 177- 178.
 9. ศรีสง่า, วันเพ็ญ. ประเพณีและวัฒนธรรมของเชียงใหม่และล้านนาไทย. โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, กรมการปกครอง, กรุงเทพฯ, 2512, 5, 6- 9.
 10. สัมภาษณ์นางจันทร์ อุดมะ. บ้านต้นโชค ตำบลศรีบัวบาน อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน เมื่อวันที่ 7 เม.ย. 2529.
 11. สัมภาษณ์นายเผ่าทอง ทองเจือ. สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อวันที่ 1 พ.ย. 2529.
 12. สัมภาษณ์นายทรงพันธ์ วรรณมาศ. ศูนย์วัฒนธรรม สหวิทยาลัยล้านนา วิทยาลัยครูเชียงใหม่ เมื่อวันที่ 10 พ.ย. 2529.
 13. วัดดอกแดง ตำบลสง่าบ้าน อำเภอดอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่. อานิสงส์ถานดุงเหล็ก ดุงทอง. เอกสารโบราณ 1 ผูก, อักษรธรรม, ภาษาไทยล้านนา, เส้นจาร.
 14. วัดสันขวาง ตำบลน้ำแพร่ อำเภอพร้าว จังหวัดเชียงใหม่. อานิสงส์ ดุงเหล็ก ดุงทอง.
 15. Rajadhon, A., Phraya. Note on the Thread-Square in Thailand. *J. Siam Society*, Jul., 1967, *L.V.P.I*, 163-164, 166-169, 171.

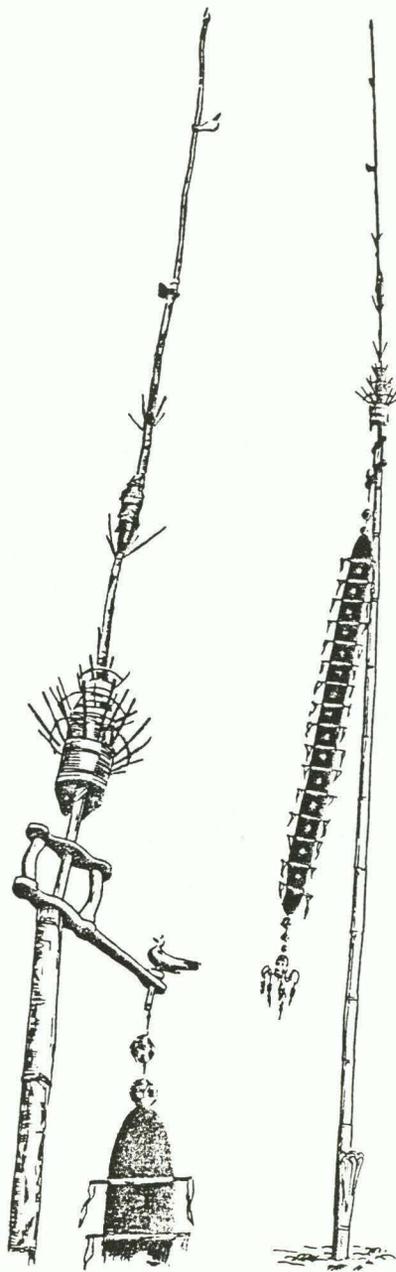
รูปที่ 1. ตุ้งคำคิง

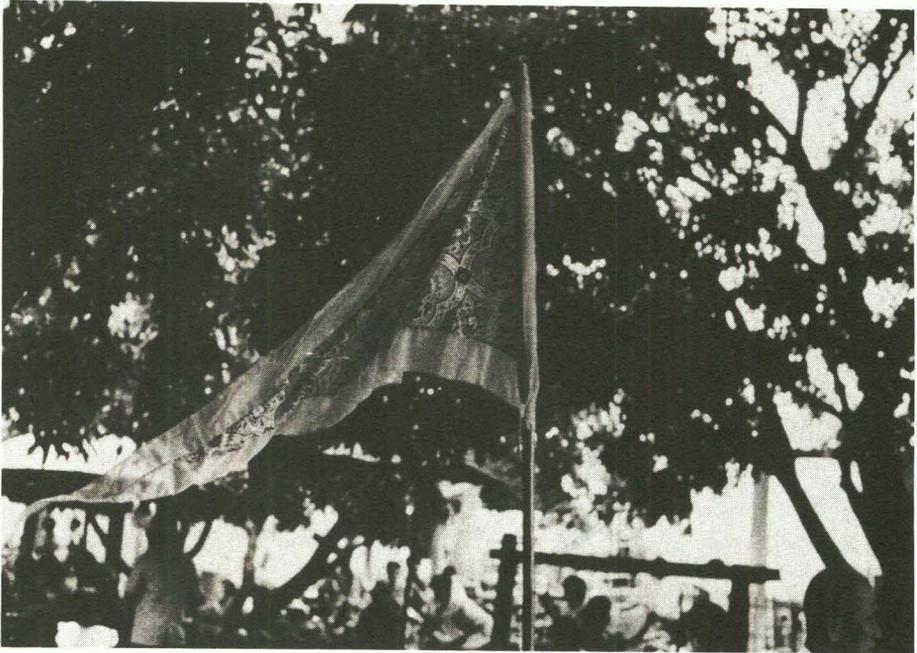
รูปที่ 2. ตุ้งเรือ

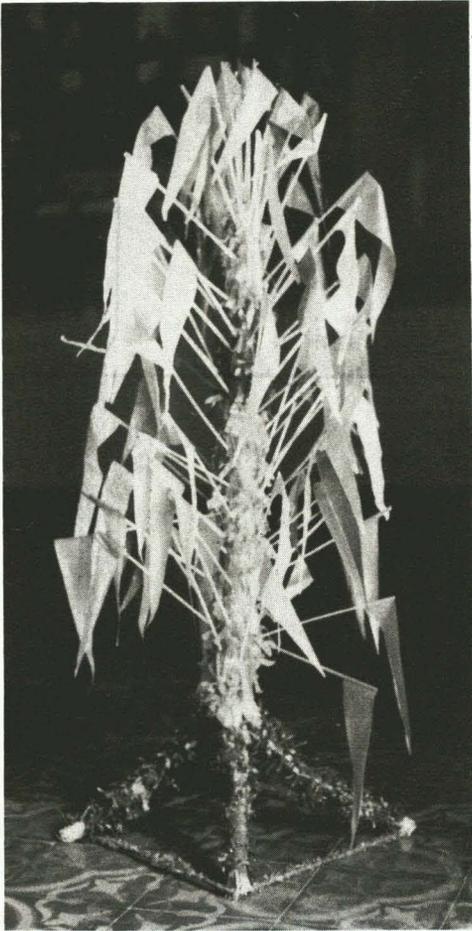
รูปที่ 3. ตุงสามหาง

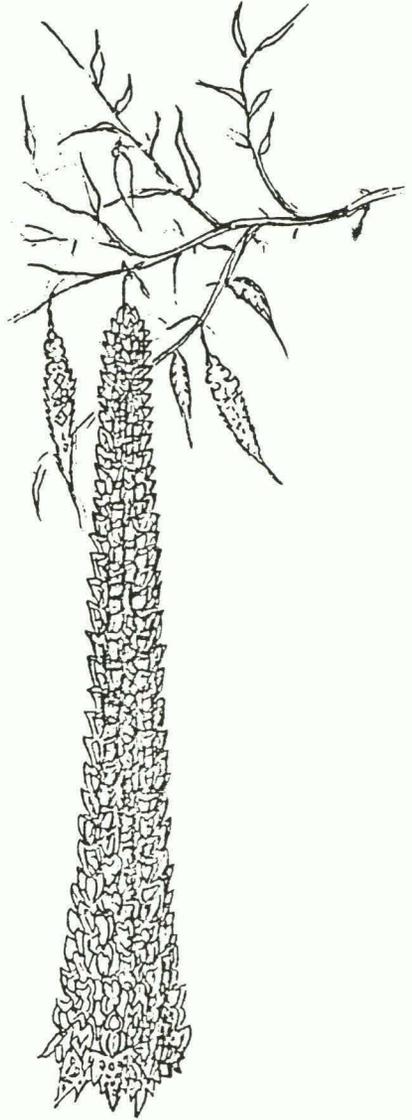
รูปที่ 4. กองไย

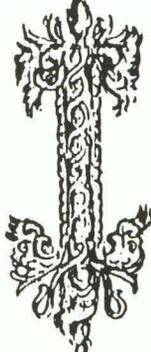
รูปที่ 5. จ้อข้าง

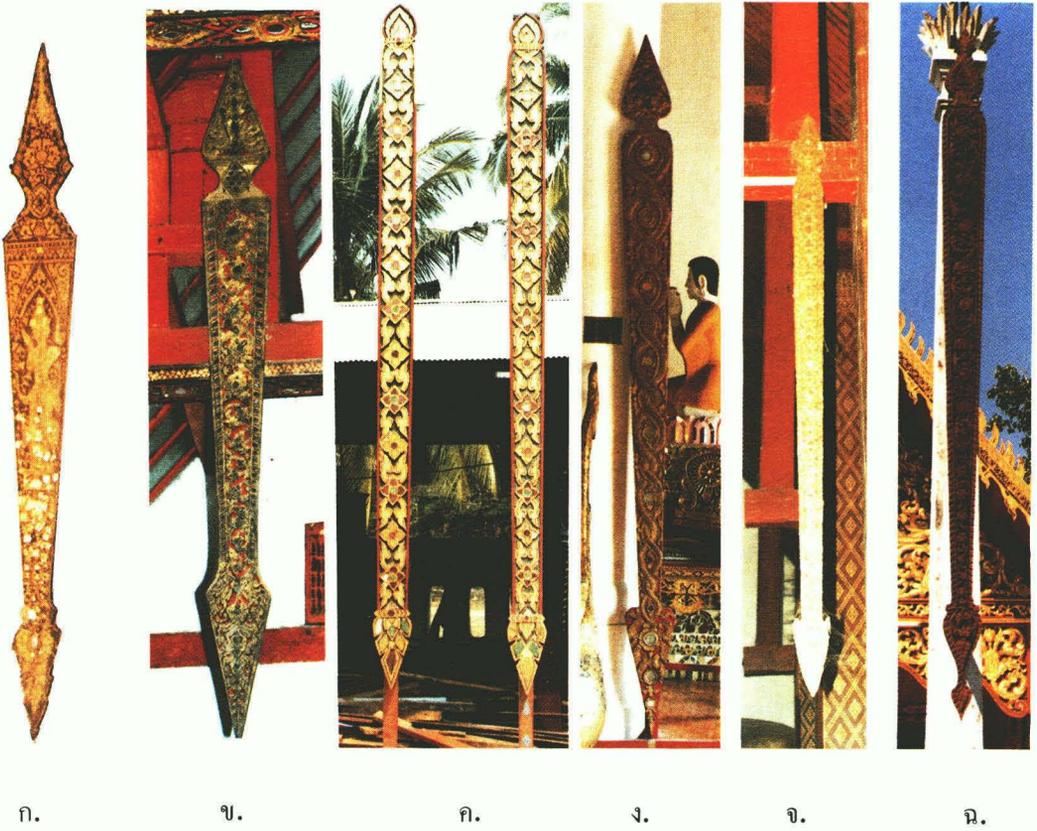
รูปที่ 6. จัอนำทาน

รูปที่ 7. ตุงดอกบัว

<p>ตุ้งกระด้าง แบบที่ 1</p>	 <p>แบบที่ 1ก.</p>	 <p>แบบที่ 1ข.</p>
<p>ตุ้งกระด้าง แบบที่ 2</p>	 <p>แบบที่ 2ก.</p>	 <p>แบบที่ 2ข.</p>
<p>ตุ้งกระด้าง แบบที่ 3</p>	 <p>แบบที่ 3ก.</p>	 <p>แบบที่ 3ข.</p>
<p>ตุ้งกระด้าง แบบที่ 4</p>		

รูปที่ 8. รูปแบบแผ่นตุ้งกระด้าง

ก.

ข.

ค.

ง.

จ.

ฉ.

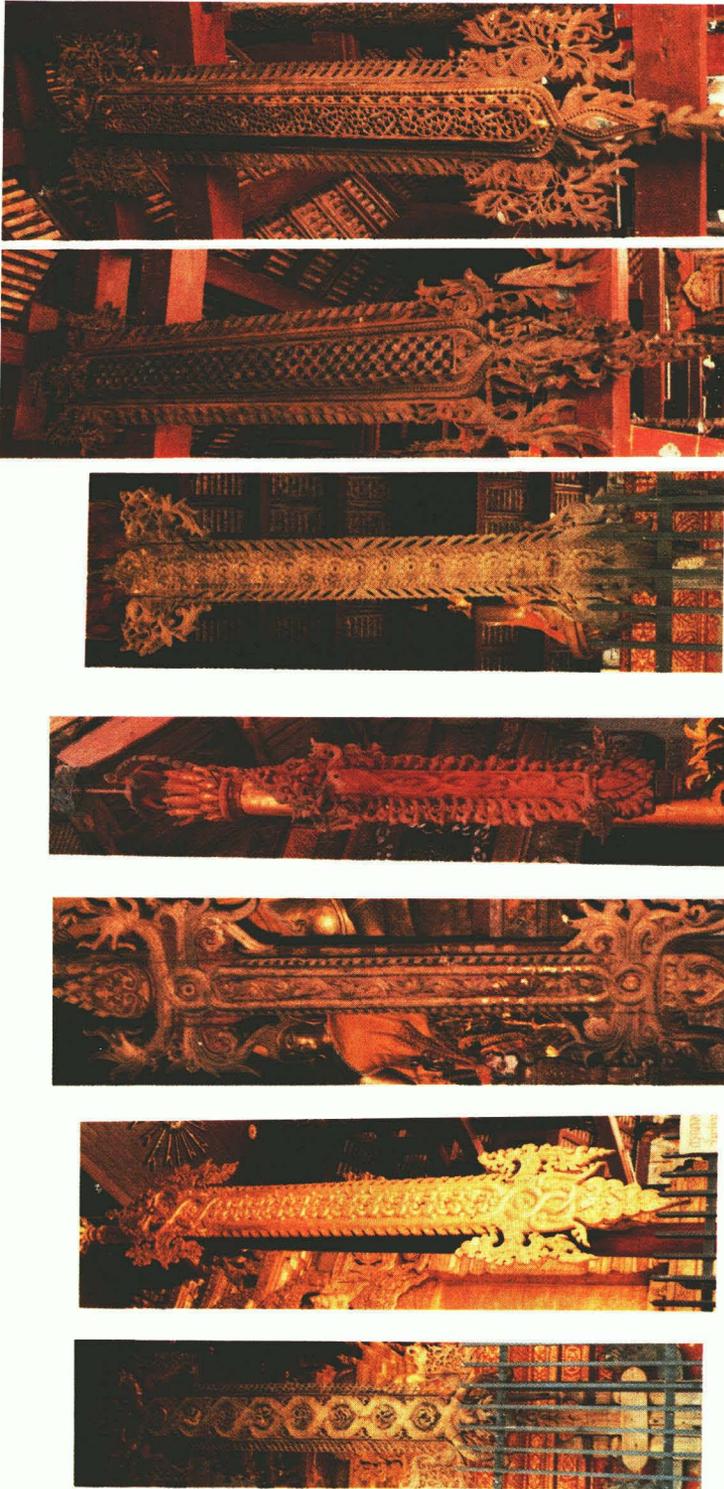
- รูปที่ 9. ภาพเปรียบเทียบตุงกระด้างแบบที่ 1 ที่พบในจังหวัดลำปางกับตุงกระด้างที่พบในจังหวัดน่าน พะเยา และเชียงใหม่
- ก. ตุงกระด้างที่วัดลำปางหลวง ตำบลลำปางหลวง อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง
- ข. ตุงกระด้างที่วัดช้างค้ำวรวิหาร ตำบลในเวียง อำเภอเมือง จังหวัดน่าน
- ค. ตุงกระด้างที่วัดร่องตอง ตำบลม่วงตึ๊ด อำเภอเมือง จังหวัดน่าน
- ง. ตุงกระด้างที่วัดพระเกิด ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดน่าน
- จ. ตุงกระด้างที่วัดศรีโคมคำ อำเภอเมือง จังหวัดพะเยา
- ฉ. ตุงกระด้างที่วัดศรีเกิด อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่

ก. ข. ค. ง. จ. ฉ. ช.

รูปที่ 10. ภาพเปรียบเทียบตุงกระด้างแบบที่ 2 ที่พบในจังหวัดลำปาง กับตุงกระด้างที่พบในจังหวัดแพร่ และพะเยา

- ก. ตุงกระด้างที่วัดสุชาดาราม ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง
- ข. ตุงกระด้างที่วัดพระบาทมิ่งเมืองวรวิหาร อำเภอเมือง จังหวัดแพร่
- ค. ตุงกระด้างที่วัดพระนอน ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดแพร่
- ง. ตุงกระด้างที่วัดหลวง ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดแพร่
- จ. ตุงกระด้างที่หอวัฒนธรรมจังหวัดแพร่
- ฉ. ตุงกระด้างที่วัดพระธาตุจอมแจ้ง ตำบลป่าแดง อำเภอเมือง จังหวัดแพร่
- ช. ตุงกระด้างที่วัดศรีโคมคำ อำเภอเมือง จังหวัดพะเยา

ข.

ก.

รูปที่ 11. ตุงกระด้างแบบที่ 3
 ก. สลักเป็นลายนาคไขว้
 ข. สลักเป็นลายพันธุ์พุดกษา

ก.

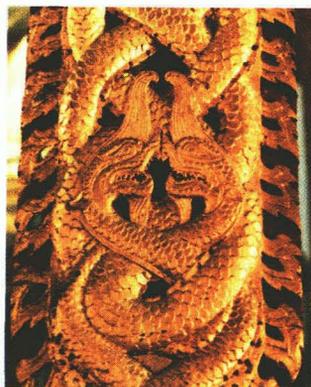
ข.

ค.

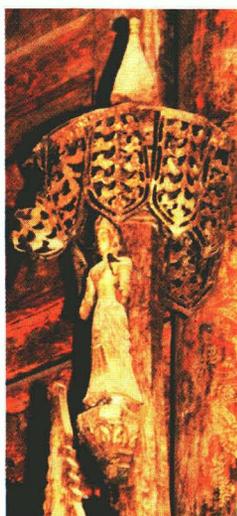
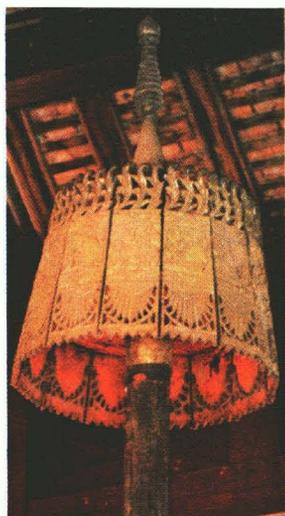
ง.

จ.

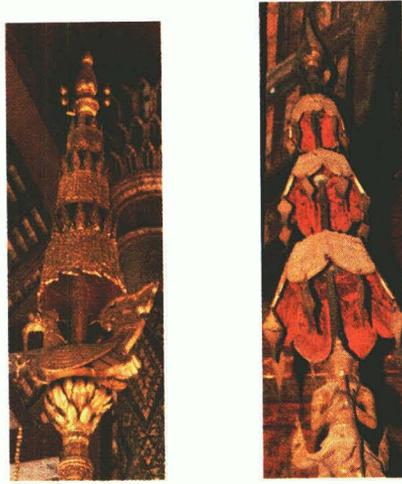
- รูปที่ 12. ภาพเปรียบเทียบตุงกระด้างแบบที่ 4 ที่พบในจังหวัดลำปางกับตุงกระด้างที่พบในจังหวัดแม่ฮ่องสอน แพร่ เชียงใหม่ และรัฐฉาน ประเทศพม่า
- ก. ตุงกระด้างที่วัดเจดีย์ขาว อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง
 - ข. ตุงกระด้างที่พบในจังหวัดแม่ฮ่องสอน
 - ค. ตุงกระด้างที่วัดพระธาตุซ่อแฮ ตำบลป่าแดง อำเภอเมือง จังหวัดแพร่
 - ง. ตุงกระด้างที่วัดป่าเป้า อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่
 - จ. ตุงกระด้างจากรัฐฉาน ประเทศพม่า

รูปที่ 13. รูปนาคสลักลวดลายบนส่วนหัวแบบลายเปลว

รูปที่ 14. ฉัตรรูปทรงกระบอก

รูปที่ 15. ฉัตรไม้ 3 ชั้น

รูปที่ 16. รูปหงส์ประดับบนยอดเสาศูงกระด้าง

รูปที่ 17. รูปเทพนมบนยอดเสาศูงกระด้าง